

Kiest heden wie gij dienen zult

H.A.C. Hildering en de oorlog in Indonesië, 1945-1950

Kiest heden wie gij dienen zult

H.A.C. Hilderling en de oorlog in Indonesië, 1945-1950

Masterscriptie

Van de research master Colonial and Global History

aan de Universiteit Leiden

begeleid door dr. Tom van den Berge

door

Marleen van den Berg

(s1142135)

Leiden, oktober 2017

'Een missionaris heeft niet afstand te doen, maar wel afstand te nemen van het nationale, en hij heeft naar zijn geweten te getuigen, ook als dit tegen eigen vlees en bloed ingaat.'

~ H.A.C. Hildering (30 maart 1949) ~

Inhoudsopgave

<i>Voorwoord</i>	<i>vi</i>
Inleiding	7
1. 'De ware zendingsschool start op het zendingsveld'	10
1.1 Geroepen tot de dienst	10
1.2 Vol idealen naar het oosten	12
1.3 'Lastige zendelingen zijn dikwijls de beste'	13
1.4 Zending, nationalisme en oorlog	16
1.5 'De ware zendingsschool start op het zendingsveld'	19
2. 'Er gaat een storm over ons heen' (augustus 1945-juni 1946)	21
2.1 'Boleh poelang: u mag naar huis'	21
2.2 Een echte zending met een brandend hart	23
2.3 Voor de onafhankelijkheid, tegen het geweld	28
2.4 'Trouw aan de ontvangen roeping'	31
2.5 'Er gaat een storm over ons heen'	33
3. Op de 'wachtpost' (juni 1946-mei 1947)	35
3.1 'Een feest van wederzien en hartelijk welkom'	35
3.2 Wederopbouw in bezet gebied	39
3.3 'Duik er maar in, het zal je een dagelijkse vreugde zijn'	44
3.4 Op de wachtpost	48
4. Hollands intermezzo (juni 1947-maart 1948)	50
4.1 'Niet heersen maar dienen'	50
4.2 'Wij hebben gezondigd'	53
4.3 Indonesische christenen: 'Tussen twee vuren'	58
4.4 'Getuigen, als 't moet tegen het imperium'	60
4.5 Hollands intermezzo	64

5. 'Een geheel nieuw tijdvak is begonnen' (maart 1948-maart 1949)	66
5.1 'Enorm druk, maar prachtig'	66
5.2 'Een bovenmenselijke, een menselijk-onmogelijke taak'	68
5.3 'Kritisieren is gemakkelijk, een rechtvaardig oordeel heel moeilijk'	72
5.4 'Waar kun je dit 'neen' kwijt?'	76
5.5 'Een geheel nieuw tijdvak is begonnen'	80
6. 'Getuigen tegen eigen vlees en bloed' (maart-december 1949)	81
6.1 'Een afschuwelijk relaas'	81
6.2 'Overtuigd door een daad'	84
6.3 'Verspreiding van valse geruchten'	87
6.4 'Doof en blind'	91
6.5 'Getuigen tegen eigen vlees en bloed'	94
Conclusie	97
Bibliografie	100
Illustratieverantwoording	104
Afkortingen	105

Voorwoord

Voor u ligt een masterscriptie, geschreven ter afronding van de research master *Colonial and Global History* aan de Universiteit Leiden. Zes jaar lang heb ik aan deze universiteit gestudeerd en mijzelf kunnen ontwikkelen. De kennis, ervaring en vaardigheden die ik tijdens mijn studie heb opgedaan vormen het fundament voor deze master scriptie. Mijn stages bij de Nederlandse ambassade in Indonesië, het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land-, en Volkenkunde (KITLV) en het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) (HDC) gaven mij de mogelijkheid om Indonesië te leren kennen, uitgebreid archiefonderzoek te doen naar het Nederlandse militaire optreden in de periode 1945-1950, mijn onderzoek te presenteren en contacten te leggen met andere onderzoekers.

Behalve dat de scriptie heeft gefunctioneerd als een proeve van bekwaamheid, heb ik het schrijven ervan beschouwd als een waardevolle gelegenheid om ervaring op te bouwen met het doen van wetenschappelijk onderzoek. Hierbij bevond ik mij in de bevoorrechte positie om dr. Tom van den Berge als begeleider te mogen hebben. Ik ben hem zeer erkentelijk voor de tijd die hij voor mij heeft vrijgemaakt en de verhelderende feedback die ik van hem mocht ontvangen. Voor het prettige overleg, het in goede banen leiden van het scriptieproces en het delen van zijn kennis en ervaring wil ik hem vanaf deze plaats hartelijk bedanken. Dank ook aan mijn stagebegeleider bij het HDC, prof. dr. George Harinck, voor het vertrouwen dat hij in mij heeft gehad, de kansen die hij mij heeft geboden om over mijn scriptie te spreken op verschillende congressen en het kritische meelesen met mijn scriptie. Christoph van den Belt, wil ik bedanken voor de eindeloze gesprekken over ons onderzoek en de kanttekeningen die hij bij mijn werk maakte, dit geldt evenzeer mijn studiegenoten, de 'koloniale strijders', voor het sparren tijdens onze 'culinaire wereldreis'. In het bijzonder wil ik vanaf deze plaats de kinderen van 'mijn zendeling', mevrouw C.A. Schipper-Hildering, mevrouw J.L.W. Hildering en de heer H.A.C. Hildering bedanken, die hun herinneringen aan hun vader en aan de jaren in Indonesië met mij wilden delen, het was een verrijkende ervaring en gaf mij een gezicht achter de vele brieven die ik las. Ik ben jullie zeer erkentelijk. Het waren mijn ouders die mij in de gelegenheid stelden om te studeren, mij aanmoedigden en steunden. Mam, dank dat u trots op me bent, al deelt u mijn passie voor de geschiedenis niet. Pap, dank voor alle gesprekken die we door de jaren heen voerden over studeren, geschiedenis en mijn onderzoeken en voor het meelesen met mijn papers. Zie hier, mijn eerste werk dat daadwerkelijk nieuw voor u zal zijn.

Inleiding

‘Kiest u heden, wien gij dienen zult’, met deze opdracht nam Jozua afscheid van het volk Israël, dat hij in Kanaän gebracht had (Joz. 24:15). Hij riep hen op om de God van Israël te dienen. Wilden ze dat niet, dan stelde hij hen voor de keuze: de goden van het land of de goden van hun voorvaderen dienen. Nederlandse zendelingen die tussen 1945 en 1950 in Indonesië arbeidden leken ook te moeten kiezen wie zij zouden dienen. Verbonden zij zich aan het onafhankelijkheidsstreven van het volk waaronder zij arbeidden of bleven zij trouw aan hun eigen overheid en kerk, die zich met geweld tegen de Indonesische onafhankelijkheid keerden? De Nederlandse zending H.A.C. Hildering (1898-1986) koos voor Jozua’s eerste optie: God dienen. Die keuze bleek bepalend voor zijn relatie met Nederlanders en Indonesiërs.

Hildering nam als Nederlandse zending binnen het koloniale bestel in Indonesië een bijzondere positie in. Hij werkte onder de Indonesische bevolking en hielp haar om zelfstandige kerken te stichten en een nationaal bewustzijn te ontwikkelen. Tegelijkertijd behoorde hij tot het volk van de koloniale overheerser. Hij was bevriend met koloniale ambtenaren en maakte deel uit van de Nederlandse Christen Officieren Kring (NCOK). De twee groepen waarin Hildering zich bewoog, kwamen tijdens de oorlog lijnrecht tegenover elkaar te staan.

Daarnaast bleken zendelingen tijdens de ‘Indonesische kwestie’ een aparte groep te vormen binnen de Nederlandse christenheid. Historicus Jan Bank heeft erop gewezen dat zij vanwege een ander perspectief op hun toekomst in Indonesië een eigen houding ontwikkelden ten aanzien van het optreden van de Nederlandse strijdkrachten, dat zich ofwel uitte in een opvallende loyaliteit aan het Nederlandse bestuur of in weerstand tegen het Nederlandse optreden.¹ Wat betekende dit voor Hildering met zijn vele contacten binnen de verschillende bevolkingsgroepen?

In de literatuur over Nederlandse christenen tijdens de onafhankelijkheidsoorlog staan de christelijke instituten centraal. T.H. Tan onderzoekt in zijn studie *The attitude of Dutch protestant missions toward Indonesian nationalism* de reacties van het Nederlands Zendingsgenootschap in Oegstgeest, het Zendingsconsulaat in Batavia en de gereformeerde zending op de Nederlandse politiek.² In *Tot op het bot verdeeld* bouwt H. van de Wal voort op het werk van Tan.³ Ook hierin gaat het vooral om de zendingsinstanties in Oegstgeest en Batavia. Waarbij hij zich voornamelijk richt op de naoorlogse vormgeving van de zending in Indonesië en de samenwerking tussen de zending en onafhankelijke Indonesische kerken. H. Smit onderzoekt in zijn dissertatie *Gezag is*

¹ E-mail van Jan Bank aan Marleen van den Berg, 7 juni 2016.

² Tan Tiat Han, *The attitude of Dutch protestant missions toward Indonesian nationalism 1945-1949* (Princeton 1967).

³ Hans van de Wal, *Tot op het bot verdeeld, Nederlandse protestanten, de zending en de Indonesische revolutie* (Zoetermeer 2012) 56-57.

gezag de houding van de gereformeerden en de politiek van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) ten aanzien van de Indonesische kwestie.⁴ De studie *God bij het leger in de kolonie*, van A.J. Donckers, beschrijft de geschiedenis van de rooms katholieke geestelijke verzorging in Indonesië.⁵ Waarbij hij ook aandacht besteed aan de periode 1945-1950. Ditzelfde doet A. Algra voor de Gereformeerde Kerken in zijn studie *De Gereformeerde Kerken in Nederlands-Indië/Indonesië (1877-1961)*.⁶ In deze studies wordt voornamelijk gekeken naar de houding van instituten ten opzichte van de oorlog in Indonesië en de betekenis van deze oorlog voor het voortbestaan van de instituten. Zij blijven daardoor voornamelijk op een beleidsmatig niveau, de conflicten aan de grond blijven onderbelicht.

Dit onderzoek richt zich niet op de formele houding van de zending, maar op de houding van een specifieke zendeling, H.A.C. Hildering, die sinds 1932 onder de Chinezen in Surabaya werkte. Voor de oorlog was hij al van mening dat het Indonesische volk onafhankelijk moest worden. Tijdens de oorlog sprak hij zich telkens opnieuw uit voor de onafhankelijkheid. Tegelijkertijd had hij goede contacten met Nederlandse legerpredikanten en logeerden er regelmatig Nederlandse militairen bij hem. Van Indonesische zijde bleef men hem, als Nederlander, met wantrouwen bezien en hij ondervond aan den lijve het geweld van de Bersiap. Hoe komt het dat Hildering tijdens de oorlog van 1945-1950 geen onderscheid maakte in zijn persoonlijke contacten met Nederlanders en Indonesiërs, hoewel hij zich wel voor de Indonesische onafhankelijkheid uitsprak en wat betekende dat voor zijn houding en positie?

De belangrijkste bron voor dit onderzoek zijn de archieven die Hildering nagelaten heeft in het Archief van de Raad voor de Zending (zendingsperiode), te raadplegen in het Utrechts Archief en in zijn archief bij het Historisch Documentatiecentrum (pastoraal), ondergebracht bij de Vrije Universiteit in Amsterdam. Deze bevatten zowel officiële verslagen en correspondentie vanuit zijn verschillende functies, als correspondentie met vrienden, zowel preken als artikelen voor (zendings-)tijdschriften. Om eenzijdigheid tegen te gaan, en om gegevens aan te vullen, te vergelijken en in een context te plaatsen is daarnaast gebruik gemaakt van koloniale archieven, zoals het archief strijdkrachten Nederlands-Indië, in het Nationaal Archief te Den Haag, krantenartikelen en literatuur over de zending en over de oorlog in Indonesië. Persoonlijke correspondentie, zoals bijvoorbeeld met zijn vrouw en kinderen, of zijn familie, ontbreken. Deze bronnen hadden ons wellicht meer over zijn innerlijke leven, motieven en zorgen kunnen vertellen, wat in de correspondentie met vrienden niet of nauwelijks naar voren komt. De interviews met de kinderen van Hildering vullen deze leemte niet op, maar geven wel een beter

⁴ H. Smit, *Gezag is gezag... Kanttekeningen bij de houding van de Gereformeerden in de Indonesische kwestie* (Hilversum 2006).

⁵ A.J. Donckers, *God bij het leger in de kolonie. Een geschiedenis van het pastoraat als geestelijke verzorging in Nederlands-Indië, 1807-1950* (Budel 2004) 243.

⁶ A. Algra, *De Gereformeerde Kerken in Nederlands-Indië/Indonesië (1877-1961)* (Franeker, z.j.).

inzicht in het alledaagse leven van de familie, en hun visie op hun vader en zijn werk. De Indonesische correspondentie die Hildering voerde is, voor zover hier geen vertaling van was, niet geraadpleegd, ditzelfde geldt voor de Indonesische kranten. Deze bronnen hadden ons een beter inzicht kunnen geven in de betekenis van de oorlog voor de Indonesiërs, de relatie van de Indonesiërs met Hildering en hoe zij hem waardeerden.

In dit onderzoek staan Hilderings contacten met Nederlanders en Indonesiërs in de periode 1945-1950 centraal. Het eerste hoofdstuk geeft een beeld van Hildering als persoon en zijn ideeën over de zending in de periode voor 1945. Welke ideeën ontwikkelde Hildering in de vooroorlogse jaren over de zending en de Indonesische onafhankelijkheid en hoe bracht hij deze in de praktijk? Het tweede hoofdstuk beslaat het eerste jaar na de Tweede Wereldoorlog, de periode van de Bersiap en de repatriëring naar Singapore. Waarom besloot Hildering in het voorjaar van 1946 terug te gaan naar Surabaya, hoewel hij nog geen halfjaar daarvoor door nationalistes in die stad was opgepakt? Hoofdstuk drie beschrijft het werk van Hildering op de wachtpost, zoals hij het zelf noemt. Welke contacten bouwde Hildering op met Nederlanders, Indonesiërs en Chinezen en leidde dit tot (innerlijke) conflicten? Het vierde hoofdstuk beschrijft Hilderings verlofperiode in Nederland. Hoe probeerde Hildering de publieke opinie in Nederland te beïnvloeden en welke invloed had Hilderings verblijf in Nederland op zijn visie op de oorlog in Indonesië? In het vijfde hoofdstuk is Hildering terug in Surabaya, met welke verwachtingen keerde hij terug, welke contacten legde hij en waartoe zette deze hem aan? In het laatste hoofdstuk worden de spanningen tussen Hilderings verschillende contacten op spits gedreven, toen hij in de 'kwestie-Peniwen' openlijk de kant van de Indonesische onafhankelijkheid leek te kiezen en het Nederlandse leger beschuldigde van oorlogsmisdaden. Welke invloed had de kwestie-Peniwen op Hilderings relaties met het leger, de Indonesiërs en met Nederland?

In deze scriptie is zoveel mogelijk de nieuwe spelling van Indonesische namen en woorden gehandhaafd. Het gebruik van de naam Batavia voor het huidige Jakarta vormt hierop een uitzondering. In citaten is de spelling uit het citaat overgenomen. Persoonsnamen zijn gespeld op de manier zoals de betreffende persoon hem zelf spelde.

1. 'De ware zendingschool start op het zendingveld'

Op 10 maart 1932 kwam de Nederlandse zending H.A.C. Hildering aan in Nederlands-Indië. Twintig jaar later, op 3 juli 1952, verliet hij Indonesië. Twee oorlogen maakte hij hier mee, drie maal werd hij van zijn gezin gescheiden, en dat alles om die ene boodschap van het evangelie in Indonesië te brengen. Welke ideeën over de zending en de Indonesische onafhankelijkheid ontwikkelde Hildering in de vooroorlogse jaren en hoe bracht hij deze in de praktijk?

1.1 Geroepen tot de dienst

Op 26 november 1898 Hermanus Antonius Christiaan Hildering, roepnaam Herman, geboren. De kleine Herman was de tweede zoon in het gezin van de Amsterdamse smid Pieter Cornelis Hildering en zijn vrouw Christina Antonia Goedhart. Na hem werden er nog een zoon en een dochter geboren.

Van jongs af aan wilde Herman predikant worden, wellicht geïnspireerd door zijn vader, die actief was in de middernachtzending. Omdat zijn ouders een universitaire studie niet konden betalen, ging Herman op zijn veertiende naar de Gereformeerde Kweekschool in Amsterdam, waar hij na vier jaar zijn onderwijsakte behaalde.⁷ Hij kreeg een betrekking als onderwijzer aan een christelijke lagere school, maar moest deze al na drie maanden, op 1 augustus 1917, neerleggen. Europa was in de greep van de Grote Oorlog en de jonge onderwijzer werd gemobiliseerd. Twee jaar diende hij in het Amsterdamse zevende regiment infanterie.⁸ Op 10 september 1919 werd hij gedemobiliseerd. Hij keerde niet terug naar het lager onderwijs maar bleef als burgeronderwijzer bij de afdeling radiodienst van de marine te Amsterdam verbonden aan het leger. Hier doceerde hij tweeëneenhalve dag per week vakken van algemene ontwikkeling. In 1922 legde hij met succes het toelatingsexamen af aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Naast zijn baan als onderwijzer ging hij theologie studeren. Hij werd lid van de Nederlandse Christen-Studenten Vereniging (NCSV) 'een open, op de maatschappij gerichte vereniging, waarin aandacht was voor internationale aangelegenheden, sociale vragen en politieke kwesties.'⁹ Zijn voorletters en zijn kleine postuur bezorgden hem op de studentenvereniging zijn bijnaam, die hij zijn leven lang niet meer kwijtraakte, Herman werd Hackie.¹⁰

Kerkelijk maakte Hackie in deze periode een belangrijke overstap. Hij groeide op in de Gereformeerde Kerken in Nederland, een kerkgenootschap dat sterk vasthield aan de antithese

⁷ Interview Marleen van den Berg met C.A. Schipper-Hildering, 29 augustus 2017.

⁸ Hildering, 'Kankeren', 30 maart 1946, Het Utrechts Archief (HUA) Archief-Raad voor de Zending (ARvdZ) (1102-2), inv.nr. 6552.

⁹ A.J. van den Berg, 'Nederlandse Christen Studenten Vereniging', in: George Harinck (red.), *Christelijke Encyclopedie deel II* (Kampen 2005) 1272-1273.

¹⁰ Interview Marleen van den Berg met C.A. Schipper-Hildering, 29 augustus 2017.

en zeer kritisch stond tegenover de 'oecumenische NCSV'.¹¹ In 1926 vond er binnen de Gereformeerde Kerken een scheuring plaats. De Amsterdamse predikant J.G. Geelkerken (1879-1960) werd gedwongen om de kerk te verlaten, vanwege zijn opvatting dat de Bijbel niet letterlijk geïnterpreteerd mocht worden. Hij richtte met een aantal medestanders een eigen kerkverband op, de Gereformeerde Kerken (in Hersteld Verband) (het HV). Voor Hackie, op dat moment bezig met zijn vierde studiejaar, betekende dit een crisis in zijn leven.¹² Zijn aansluiting bij het kerkgenootschap van Geelkerken leidde ertoe dat hij niet uitgezonden kon worden als zendeling, waarvoor hij eerder dat jaar benadert was door de Gereformeerde Kerken.¹³ Voor de professoren die hem hierover op het matje riepen, verklaarde hij dat de afzetting van Geelkerken niet voor Gods Vierschaar zou kunnen bestaan. Tijdens de Bijbelkringen van de NCSV had hij Geelkerken als een oprecht mens leren kennen.

In het jonge kerkverband werd, evenals bij de NCSV, veel waarde gehecht aan persoonlijke geloofsbeleving en oecumenische belangstelling. De zendingsopdracht nam een belangrijke plaats in.¹⁴ In het *voorjaarsrapport 1928* van de zendingsdeputaten, werd de constituering van de deputaten bekend gemaakt – Hackie was secretaris – en een voorstel gedaan om Hackie een toezegging te doen van beroep voor het zendingswerk. Gedurende twee jaar zou hij 2000 gulden ontvangen om zich voor te bereiden op zijn zendingstaak.

Aangezien het kerkgenootschap te klein was om een eigen zendingsterrein te bezetten, zochten de zendingsdeputaten contact met het Nederlands Zendeling Genootschap (NZG) en de Samenwerkende Zendingcorporaties (SZC) te Oegstgeest om op hun terrein (Oost-Java) te mogen arbeiden. Na veelvuldig overleg werd op 25 maart 1930 definitief besloten om Hackie uit te zenden als zendeling onder de Chinezen in Surabaya. Zo zou hij als zendeling van het Hersteld Verband een eigen taak hebben te midden van de zendingen van het NZG, maar wel opgenomen worden in hun 'conferentie van zendingen op Oost-Java'. Hackie had inmiddels twee jaar de zendingsopleiding in Oegstgeest gevolgd. In maart 1930 legde hij zowel het kandidaatsexamen als het proponentsexamen met goed gevolg af. Ruim een maand later werd hij door de Gereformeerde Kerk van Amsterdam-Zuid (in Hersteld Verband) beroepen voor de zendingsdienst der

¹¹ Het idee van de antithese werd ontwikkeld door de gereformeerde staatsman-theoloog Abraham Kuyper. De bepalende politieke tegenstelling werd volgens hem niet gevormd door klassenstrijd, maar door de tegenstelling tussen seculiere en christelijke krachten. Kuyper verenigde hiertoe christenen uit alle klassen in een enkele organisatie die tegenover het socialisme en liberalisme kwam te staan. Voor de houding van de Gereformeerde Kerken ten opzichte van de NCSV zie: A.J. van den Berg, *De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging 1896-1985* (Den Haag 1991) 95-103.

¹² Hildering, 'God met ons', 5 maart 1981 (kopie *Elkaar*), Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) (HDC), Archief-Hildering, inv.nr. 3.

¹³ <https://npic.jimdo.com/organisaties-en-werkers/geref-kerk-h-v/herman-Hildering> (laatst bezocht 4 oktober 2017).

¹⁴ Maarten J. Aalders, *Een handjevol verkenners? Het Hersteld Verband opnieuw bekeken* (Barneveld 2012) 133-135.

gezamenlijke kerken. Op 7 mei 1930 volgden de bevestiging en intrede.¹⁵ Binnen enkele maanden vertrok hij voor verdere studie naar Kulangsu in Amoy, China.¹⁶

Hackie verliet het vaderland niet alleen. Een maand voor zijn vertrek trouwde hij de Rotterdamse Jannetje Adriana (Annie) Punt (1902-1985).¹⁷ De Amsterdamse smidszoon en de dochter van een Rotterdamse scheepvaartondernemer hadden elkaar leren kennen toen Hackie na een preekbeurt in Rotterdam bij de familie Punt bleef logeren. Hoewel Annie vanwege haar zwakke hart afgekeurd was voor de tropen, besloot zij op eigen risico met haar man mee te gaan.¹⁸ Op 11 augustus 1930 namen Hackie en Annie afscheid van hun familie en trokken samen het onbekende tegemoet.

1.2 Vol idealen naar het oosten

Op de zendingsschool en tijdens zijn studie theologie had Hildering kennis genomen van de theorie. In China maakte hij kennis met de zendingspraktijk. Welke invloed had de periode in China op zijn ideeën over zending en nationalisme, en hoe bracht hij deze ideeën in de praktijk, toen hij in 1932 in Surabaya aan het werk ging?

In de eerste decennia van de twintigste eeuw hadden er verschuivingen plaatsgevonden in de visie op christendom, zending en nationalisme, die hun weerslag vonden in discussies op de wereldzendingsconferenties en op het curriculum van de zendingsopleiding.¹⁹ De SZC gingen traditioneel uit van de gedachte dat zendelingen de bevolking moesten opvoeden tot kennis van het christelijk geloof, het volksleven kerstenen en inheemse christenen begeleiden in een groeiproces naar de vorming van zelfstandige kerken. In de opleiding werd de nadruk gelegd op de vorming van de zending op het gebied van geloof, cultuur en karakter. Zendingswerkers moesten voorbeelden zijn van een als superieur ervaren christelijke beschaving.²⁰ De zendingsconferentie van Edinburgh (1910) ging nog geheel uit van deze morele superioriteit van het christelijke westen. Op de conferentie van Jeruzalem, gehouden in 1928, het jaar dat Hildering met zijn zendingsopleiding begon, werd deze vanzelfsprekend geachte verbinding van westerse

¹⁵ Brief Hildering aan het Bestuur over de Protestantsche Kerken in Nederlands-Indië, 15 december 1933, HDC, Archief-Hildering, inv.nr. 3.

¹⁶ Zie rapporten zendingsdeputaten 1927-1930, HDC, Archief-Hildering, inv.nr. 4. Kulangsu (tegenwoordig: Gulangyu) is het op drie na grootste eiland voor de kust van Amoy (tegenwoordig: Xiamen).

¹⁷ Brief Hildering aan het Bestuur over de Protestantsche Kerken in Nederlands-Indië, 15 december 1933, HDC, Archief-Hildering, inv.nr. 3.

¹⁸ Interview Marleen van den Berg met J.L.W. Hildering, 3 augustus 2017; Interview Marleen van den Berg met C.A. Schipper-Hildering, 29 augustus 2017.

¹⁹ Th. van den End, 'Transformatie door informatie? De bijdrage van de Nederlandse zending aan de opinievorming over het koloniale bestel', *Tijdschrift voor geschiedenis* 105, nr. 3 (1992) 429-445, aldaar 433-434.

²⁰ Gerrit Noort en Huub Lems, 'Nederlandse Zendingsschool en Zendingshogeschool (1905-1971)', in: Gerrit Noort (red.), *Protestantse zendingsopleiding in Nederland (1797-2010)* (Zoetermeer 2012) 75-142, aldaar 95, 97.

beschaving en christelijke geloof ter discussie gesteld.²¹ De ervaringen van de Grote Oorlog hadden het Europese superioriteitsgevoel en het optimisme van de negentiende eeuw aan het wankelen gebracht.²² Twee vooraanstaande figuren die in deze periode aan de zending verbonden waren, waren de zendeling en godsdienstwetenschapper H. Kraemer en zendingsdirector D. Crommelin. Beide mannen zagen al vroeg het belang van het Indonesische nationalisme in, en beiden hadden grote invloed op Hilderings denken hierover.²³ Zij waren ervan overtuigd dat de zending onafhankelijk moest zijn van het koloniale gezag. Daarnaast vonden zij dat de zending de bevolking moest opleiden en interesseren voor het nationalisme en aanmoedigen tot politieke activiteit. Zending was volgens hen supra-nationaal, niet verbonden aan een natie, maar ook niet anti-nationalistisch.²⁴

Zijn verblijf in China overtuigde Hildering van de slechte invloed die Westerse overheersing op de zending kon hebben. Gedurende de Indonesische revolutie zou Hildering steeds terugverwijzen naar de Chinese Revolutie tussen 1926-1928. Hoewel China nooit gekoloniseerd was geweest, had het wel onder sterke invloed van het westen gestaan. In 1926 ontstond er een extreem nationalisme in China, wat na een overwinning op het communisme leidde tot een anti-foreign movement en anti-Christian movement, die zich tegen het christendom als arm van het imperialisme keerde.²⁵ Zendingen kregen het verwijt: 'Gij zijt hier, omdat ge achter u weet de kannoneerboden aan de kust.'²⁶ In de periode dat Hildering in China woonde, kon de zending weer terugkeren, maar ditmaal dienend, in plaats van overheersend.

1.3 'Lastige zendelingen zijn dikwijls de beste'

Met de in China opgedane ervaring, en kennis van haar taal en cultuur, vertrok het gezin Hildering in 1932 naar Surabaya. Het gezin, want op 4 september 1931 werd er een dochter geboren, Christina Antonia (Ineke). Surabaya was omstreeks 1930 de belangrijkste havenplaats op Oost-

²¹ Noort en Lems, 'Nederlandse Zendingsschool en Zendingshogeschool (1905-1971)', 76.

²² Zowel op het Westerse als het Oosterse denken had de Eerste Wereldoorlog grote impact. De imperiale wereldorde verloor haar legitimiteit. Zie: Cemil Aydin, *The Politics of Anti-Westernism in Asia. Visions of world order in Pan-Islamic and Pan-Asian thought* (New York 2007) 124-125.

²³ In een brochure uit 1954 over het Indonesisch nationalisme noemt Hildering de zending, en met name Kraemer en Crommelin, als een van de drie groepen Europeanen die al vroeg positief tegenover het Indonesisch nationalisme stond. Andere groepen waren de Indonesische Sociaal-Democratische Partij en de Stuw-Groep. Zie: Hildering, 'Geschiedenis van het Indonesisch nationalisme', (1954) 7, HUA ARvdZ, inv.nr. 1253; Brief Hildering aan Crommelin, 6 december 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6258. Volgens Van den End behoorden Kraemer en Crommelin tot een kleine groep progressieve zendelingen die na 1910 in Indonesië arriveerden. Het grootste deel van de zendelingen was volgens hem positief over het koloniale bestel en uitte weinig kritiek hierover, zie: Van den End, 'Transformatie door informatie?', 429-445.

²⁴ Tan, *The attitude of Dutch protestant missions*, 56-57, 61.

²⁵ Hildering, 'Vrijheid voor de zending', 30-12-1949, *In de Waagschaal*, HUA Archief-RvdZ:rechtsvoorgangers (1102-1) (ARvdZ:r), inv.nr. 4345.

²⁶ Hildering, 'Een oecumenisch jaar: kort verslag over een klein jaar arbeid te Soerabaja juni 1946-april 1947', 25 april 1947, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 3525.

Java, en na Batavia de grootste stad van Nederlands-Indië. De stad telde zo'n 342.000 inwoners, waarvan 277.000 Indonesiërs, 26.000 Europeanen en 39.000 Chinezen.²⁷

Eenmaal in de havenstad aangekomen gingen Hildering en zijn vrouw voortvarend te werk, misschien wel te voortvarend. De zendingsdeputaten van het HV hadden vanaf het begin laten weten dat de financiering van een zendingspost eigenlijk de draagkracht van het jonge kerkgenootschap te boven ging. De eerste jaren zou er alleen geld zijn voor het levensonderhoud.²⁸ Hildering kreeg dan ook het advies om niet direct allerlei werk op zich te nemen:

Naar mijn inzien behoren jij en Schokking tot de miserabele mensen die de fut moeten hebben om zich een paar jaar lang te laten vragen: wat voer je toch eigenlijk uit? Zonder daarop een positief antwoord te kunnen geven. Als wij dat nu maar begrijpen moet je dat een groote steun en rust geven en zoals gezegd hebben wij met ontzaglijk veel genoegen gemerkt dat bij je Deputaten dezelfde rust en kalmte heerst.²⁹

Hackie bleek echter niet de persoon om stil te zitten. De rust en kalmte van de deputaten waren geen steun, maar een voortdurende bron van ergernis. Hildering zag overal mogelijkheden tot zending en nam initiatieven. Hij richtte tal van organisaties op. Dit leidde al gauw tot financiële moeilijkheden, maar ook hier vond Hildering wat op. Hij verhuurde kamers in de pastorie en ging, opnieuw parttime, zijn oude beroep beoefenen, ditmaal als godsdienstdocent op lagere en middelbare scholen. Overheidsbezuinigingen vanwege de economische crisis zetten echter zijn baan op de tocht. In dit alles trad Hildering nogal eigenzinnig op. Ondanks waarschuwingen van de zendingsdeputaten, dat het financieel niet haalbaar was wat hij wilde, ging hij door. Hilderings voorstel om over te gaan naar de Protestantse Kerk in Indonesië (GPI) en daarmee terug te treden uit de zendingsdienst leidde tot een hooglopend meningsverschil, waarbij Hildering verweten werd dat hij meer gericht was op geldelijk dan op geestelijk gewin.³⁰ Na tussenkomst van Kraemer en Van Hoogstraten werd het conflict tijdens het Nederlandse verlof van Hildering in 1936 opgelost.³¹ Hildering bleef op zijn post in Surabaya en in de loop der jaren won hij het vertrouwen

²⁷ Cees van der Laan, *Moesje Alt, 50 jaar zendeling in Nederlands-Indië* (Franeke 2016) 98.

²⁸ Brief Hildering aan directie der Amsterdamsche Maatschappij voor Jongemannen (AMVJ) 1 mei 1930, HUA ARvdZ, inv.nr. 6159.

²⁹ Brief J. Eykman aan Hildering 23 september 1931, idem. Johan Eykman (1892-1945) was de voorman van de AMVJ, een organisatie die sinds 1932 ook een tak in Nederlands-Indië had. Hildering had veelvuldig contact met Eykman over het oprichten van een afdeling van de AMJV in Surabaya.

³⁰ Brief zendingsdeputaten Geref. Kerken (in H.V.) aan Hildering 7 augustus 1935, HUA ARvdZ, inv.nr. 6418. Protestantse Kerk in Indonesië, Gereja Protestan di Indonesia (GPI).

³¹ Correspondentie tussen Hildering en zendingsdeputaten 1934, HDC Archief-Geelkerken, inv.nr. 29; 'Benoeming ds Hildering tot predikant van de Indische Kerk' discussiestuk van de Conferentie van zendelingen op Oost-Java uit 1933, HUA ARvdZ, inv.nr. 6482. Van Hoogstraten was lid van de conferentie van zendelingen op Oost-Java en op dat moment met verlof in Nederland.

van de conferentie van zendelingen. In 1939 werd hij zelfs door hen naar voren geschoven als voorzitter van de Oost-Java zending. Hildering nam de benoeming aan en ging over in dienst van het NZG.³²

In de achterliggende jaren pakte Hildering het zendingswerk onder de Chinezen voortvarend aan. Binnen twee jaar stichtte hij zeven gemeenten, bestaande uit Chinees- en Maleissprekende (Indo-)Chinezen. Deze vormden samen de Chinese Kerk van Oost-Java, de Tjiong Hwa Ki Tok Kau Hwee-Khoe Hwee Djawa Timoer. Deze kerk was onafhankelijk en werd geleid door de Chinees-Javaanse predikant Oei Soei Tiong.³³ Hildering was adviseur van de kerk, leidde kerkdiensten en bood pastorale zorg. Deze positie behield hij toen hij in 1939 voorzitter van de Oost-Java zending werd. Daarnaast zetten hij en zijn vrouw verschillende jongerenverenigingen op, die gelieerd waren aan de padvinderij, zoals driehoekswerk onder meisjes, een Chinese jongerenorganisatie, een afdeling Soerabaja van de Algemeene Maatschappij voor Jongemannen in Nederlands-Indië (AMVJ) en een afdeling Soerabaja van de Christen-Studentenvereniging op Java (CSV). De driehoek stond voor 'lichamelijke, verstandelijke en maatschappelijke ontwikkeling en wordt door de circlen als symbool van de geestelijke ontwikkeling verbonden en gedragen.'³⁴ De andere verenigingen hadden soortgelijke doelen in hun statuten geformuleerd.³⁵ Deze doen sterk denken aan de kernpunten van de zendingsopleiding: geloof, cultuur en karakter.

Hildering bleek de ideeën uit zijn opleiding niet naadloos te volgen. Zo keerde hij zich af van het idee dat het christelijke geloof samen moest gaan met de westerse beschaving:

Toch moeten we oppassen om hier niet de gemakkelijkste weg te kiezen van het precies voorschrijven hoe de dingen gebeuren moeten, want dat zou niet anders dan een buitenlandsch jasje zijn, dat wij ze zouden aantrekken en waarin ze zich toch onmogelijk op hun gemak zouden kunnen gevoelen. Beter dat de zaken in 't begin nog niet volgens ons Westersch gevoel van orde en regelmaat marcheeren en dat er eerst wat rondgetobt wordt, totdat ze een gewaad hebben gevonden dat ze past en waarvan ze weten, dat 't van hen zelf is.³⁶

Evenmin is in zijn werk de aansporing van Indonesische jongeren tot politiek bewustzijn en politieke activiteit terug te zien, zoals Kraemer en Crommelin die voorstonden. Wel werden in de

³² Brief hoofdbestuur NZG aan Hildering, 4 augustus 1939; brief Hildering aan hoofdbestuur NZG, 22 augustus 1939; brief Hildering aan zendingsdeputaten der Geref. Kerken in Nederland (in H.V.), 22 augustus 1939, HUA ARvdZ, inv.nr. 6213. Correspondentie betreffende het bestuur en de functie van Hildering in de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië, HUA ARvdZ, inv.nr. 6436.

³³ Hildering, Algemene zendbrief no. 85 10 april 1933, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 3525.

³⁴ Annie Hildering, 'Onze driehoekclubs', HUA ARvdZ, inv.nr. 6165.

³⁵ Artikel 2 van de Statuten der Algemeene Maatschappij voor Jongemannen in Ned.-Indië, HUA ARvdZ, inv.nr. 6159.

³⁶ Hildering, 'Rapport over het jaar 1933' 10 februari 1934, HDC Archief-Geelkerken, inv.nr. 29.

leidster cursus voor het driehoekswerk het koloniale bestuursstelsel en het functioneren van de Volksraad uitgelegd. Daarnaast gaf Hildering voor verschillende organisaties lezingen, die vaak over China en het Chinese nationalisme gingen. Hildering was zelf wel politiek actief, iets wat Kraemer en Crommelin afraadden.³⁷ Hij sloot zich aan bij de *Indonesische Studieclub* van dr. Soetomo, een zeer invloedrijke nationalistische beweging in Surabaya en werd lid van een studiegroep over de situatie in de Pacific en over het vredesvraagstuk.³⁸ Daarnaast was hij korte tijd lid van de ideologisch geheel tegenovergestelde Christelijke Staatkundige Partij Soerabaja.³⁹

Al deze activiteiten bleef Hildering voortzetten toen hij in 1940 voorzitter van de Oost-Java zending werd. Zijn voornaamste taken als preses bestonden uit het leidinggeven aan de conferentie van zendelingen en het vertegenwoordigen van de Oost-Java zending naar buiten, onder andere in relaties met de overheid, de GPI, andere zendingsorganisaties en buitenlandse bezoekers. Daarnaast had hij veelvuldig contact met de synode van de Oost-Javaanse Kerk, de Madjelis Agoeng (MA). Deze kerk was gesticht door het NZG en in de jaren dertig onafhankelijk geworden. Dit laatste diende Hildering volgens het NZG-bestuur steeds in het oog te houden: 'Alles worde vermede wat bij de Inh.[eemse] Kerk aanleiding kan geven tot de vrees dat de Zending weer over de Kerk zou willen gaan heerschen.'⁴⁰ Hildering heeft deze regel goed onthouden, na 1945 werd ze het richtsnoer voor zijn handelen.

1.4 Zending, nationalisme en oorlog

Een dag na de Japanse aanval op Pearl Harbor verklaarde Nederland de oorlog aan Japan. Slechts drie maanden later, op 8 maart 1942 was Nederlands-Indië door Japan veroverd.⁴¹ Hilderings ideeën over zending en nationalisme kregen grote consequenties voor hem.

In navolging van Kraemer en Crommelin ging Hildering uit van het principe van supra-nationaliteit. De zending mocht niet pro-Nederlands zijn, maar was boven natie en nationalisme verheven. Dit komt goed tot uiting in Hilderings houding ten opzichte van de Japanners en in het

³⁷ Tan, *The attitude of Dutch protestant missions*, 77, 85.

³⁸ Dr. R. Soetomo (1888-1938), was eveneens de grondlegger van Boedi Oetomo, de eerste nationalistische vereniging in Indonesië. In 1930 richtte hij de Partai Bangsa Indonesia (PBI) op, die in 1935 met Boedi Oetomo fuseerde tot de Partai Indonesia Raya (Parindra) zie: John Ingleson, *Workers, Unions and Politics. Indonesia in the 1920s and 1930s* (Leiden/Boston 2014) 124-132. Hildering ontmoette Soetomo al in 1932, Hildering, algemene zendbrief no. 77, 20 oktober 1932; in 1934 werd hij lid van de studiegroep, Hildering, Brieven uit Soerabaja no. 6, 1 februari 1934, HUA ARvdZ:r, inv.nr 3525.

³⁹ Hildering was lid geworden van de Partij omdat hem verzekerd was dat zij aanstuurde op gelijkheid tussen Nederlanders en Indonesiërs, in 1947 stelde hij bitter vast dat juist de christelijke partijen zich fel tegen de Indonesische onafhankelijkheid keerden. Hildering, 'Dienst aan Indonesië', 10 juli 1947, de toespraak werd door het zendingsconsulaat gebundeld in 'Rondom de militaire actie', Universiteitsbibliotheek (UB) Leiden, Collectie-KITLV, inv.nr. 1079; Stukken betreffende Hilderings lidmaatschap van de Christelijk Staatkundige Partij, afdeling Surabaya, HUA ARvdZ, inv.nr. 6192.

⁴⁰ 'Instructie voor den praeses der Oost-Java zending' 25 januari 1940, HUA ARvdZ, 6213.

⁴¹ Wim van den Doel, *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee vanaf 1800* (Amsterdam 2011) 311-314.

bijzonder zijn houding ten opzichte van de Japanse predikant S. Miyahira. Hildering ontmoette hem in 1935 in Surabaya, en steunde zijn verzoek aan de gouverneur-generaal tot oprichting van een gemeente voor Japanse christenen.⁴² Toen Miyahira drie jaar later, na een verlof in Japan, het verblijf in Nederlands-Indië ontzegd werd, wegens verdenking van spionage, schreef Hildering brieven naar Batavia om uitzetting te voorkomen.⁴³ Dit mocht echter niet baten en samen met zijn vrouw en de Japanse gemeente wuifde hij Miyahira uit. Drie jaar later stond Miyahira bij Hildering op de stoep, in Japans legertenue.⁴⁴

Gezin Hildering met het echtbaar Miyahira, vermoedelijk 1938.

Was Hildering zo naïef dat hij niet geloofde dat Miyahira een spion was? Was hij niet op de hoogte van het gevaar van Japan? Wilde hij zo duidelijk het supra-nationale van de zending laten zien, dat hij collaboreerde met de vijand? Gezien zijn lidmaatschap van Soetomo's studieclub en de studiegroep over de situatie in de Pacific vond Hildering politiek belangrijk en was hij op de hoogte van het gevaar van Japan. Dit blijkt ook uit brieven die hij naar Nederland schreef. Bijvoorbeeld zijn algemene zendbrief van 24 februari 1933:

Deze week is Japan tot het volgende punt van zijn program overgegaan met zijn aanval op Jehol, deze week moet de Volkenbond beslissen ten opzichte van Japan en hoe lang zal het nog duren voor de Pacific-oorlog werkelijkheid is? [...] Ook hier in Indië heeft men zeer waakzaam te zijn ten opzichte van Japan, omdat vooral de olievoorraden een zeer grote attractie vormen.⁴⁵

Het lijkt erop dat Hildering werkelijk geloofde dat Miyahira onschuldig was. In een krantenartikel over diens uitzetting schreef Hildering dat de Japanner 'uitstekend werk verricht heeft', het was hem 'een raadsel waarom deze man Nederlandsch-Indië moet verlaten'. Sterker bewijs over zijn

⁴² 'Gegevens uit de correspondentie van ds H.A.C. Hildering betreffende de Japanse voorganger Miyahira uit de jaren 1935-1939, HUA ARvdZ, inv.nr. 6201.

⁴³ Uittreksel uit het besluit van den gouverneur-generaal van Nederlands-Indië tot intrekking van de vergunning van Miyahira; brief Hildering aan gouverneur Oost-Java, M. Hagitani en N.A.C. Slotemaker de Bruïne, 17 december 1938; brief N.A.C. Slotemaker de Bruïne aan Hildering, 19 december 1938, HUA ARvdZ, inv.nr. 6201. Ronald Steenhoek wijst erop dat uitzetting niet vaak gedaan werd, omdat vermoedens van spionage meestal gebaseerd waren op gekraakte codeberichten en men deze bronnen niet wilden prijsgeven. Zie: R. Steenhoek, 'De DOAZ (1335-1942) Zijn bijdrage aan de kennis van Japan in Nederlands-Indië voor 1942', in: E. Locher-Scholten, *Beelden van Japan in het vooroorlogse Nederlands-Indië. Resultaten van een doctoraal werkcollege* (Leiden 1987) 421-447 aldaar 440.

⁴⁴ 'Herinnering van mevrouw A. Hildering-Punt', HUA ARvdZ, inv.nr. 6201.

⁴⁵ Hildering, Algemene zendbrief no. 82 24 februari 1933, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 3525.

geloof in Miyahira's onschuld toont een brief van Hildering uit 1946, die tegelijkertijd ook een belangrijke les laat zien die Hildering leerde:

Wij moeten hierbij telkens weer terugdenken aan de indruk die bij ons allen gewekt werd, toen wij allerlei van vroeger bekende Japanners in 1942 zagen terugkeren op Java, [...] in alle mogelijke variëteiten van rang en functie. Het is de onmiskenbare indruk van verraad tegen [...] geestelijke verhoudingen van een boven alle nationaal gevoel en nationalisme verheven band en gemeenschap in de oecumenische kerk van Christus, de Una Sancta.⁴⁶

Dat gevoel verraden te zijn was misschien juist daarom wel zo diep, omdat deze handelswijze lijnrecht inging tegen Hilderings principe van zending als supra-nationalistisch. Hildering bleef echter vasthouden aan dit principe. Zending moest – ook in een oorlog – onafhankelijk zijn. Na de bezetting door Japan werd tijdens een conferentie van de zendelingen op Oost-Java besloten dat de zendelingen zich zouden onthouden van verzet en dat moeilijkheden alleen voort mochten komen uit trouw aan het evangelie.⁴⁷ Zelfs in 1947 sprak Hildering zich nog uit voor dit standpunt, toen hij schreef over drie zendelingen die vermoord werden door de Kempeitai, wegens hun verzet tegen Japan:

Evenwel hebben de heer en mevrouw Luinenburg en met hen ook zr. Klusman, zich daaraan niet gehouden, hetgeen hun leven gekost heeft en de zendingspost Modjowarno in gevaar heeft gebracht. Hoezeer overigens een nationaal verzet op Java als in Nederland te waarden valt, op een zendingspost was hiervoor geen plaats. Wel een verzet om des gewetens wil en geestelijke belangen.⁴⁸

De zendingsbelangen stonden voorop en die moesten zoveel mogelijk nagestreefd worden. Het vasthouden aan dit principe bracht de nodige consequenties voor Hildering met zich mee. Miyahira stelde hem in 1942 voor om een briefje op het huis te doen dat hij de Japanners goedgezind was. 'Dat deed Hildering in woede ontsteken. M. begreep dat wel, maar wees op allerlei gevaren.'⁴⁹ En de gevaren kwamen. Op 4 september 1943, Inekes twaalfde verjaardag, werd Hildering samen met de andere predikanten van Surabaya opgepakt en achter tralies gezet in de Bubutangevangenis. Begin 1944 werden zij overgebracht naar het interneringskamp

⁴⁶ Brief Hildering aan zendingdirectie, 18 april 1946, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4341.

⁴⁷ Brieven Hildering aan zendingdirectie, 18 april 1946 en 20 november 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469. De conferentie werd op 2 april 1942 in Malang gehouden.

⁴⁸ Brief Hildering aan zendingdirectie, 20 november 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

⁴⁹ 'Herinnering van mevrouw A. Hildering-Punt', HUA ARvdZ, inv.nr. 6201; Interview Marleen van den Berg met C.A. Schipper-Hildering, 29 augustus 2017.

Tjikoedapateuh in Bandung.⁵⁰ Hilderings vrouw en hun inmiddels 5 kinderen werden eveneens in september 1943 opgepakt en geïnterneerd in kamp Lamparsari te Semarang.⁵¹ Zowel in de gevangenis als in het kamp leidde Hildering christelijke samenkomsten, ook toen dit verboden werd. Uit de preekschetsen die bewaard gebleven zijn blijkt dat hij, zeker in 1945 op de hoogte was van de politieke situatie en de nederlagen van Japan. Hij riep zijn medegeïnterneerden op om vertrouwen op God te hebben, ondanks de verschrikkelijke omstandigheden. Veel van de preken die Hildering in het kamp hield, zou hij ook houden tijdens de oorlog van 1945-1950.⁵²

1.5 'De ware zendingsschool start op het zendingsveld'

Hildering komt in de brieven naar voren als een hartstochtelijke, principiële en soms eigengereide man, die handelde naar en zei waar hij voor stond. Zijn hart lag bij de zending en hij was bereid om daarvoor controversiële keuzes te maken, bijvoorbeeld toen hij na de Japanse inval besloot om niet in verzet te gaan tegen de Japanners. Principieel en eigengereid was hij in die zin dat hij handelde naar zijn principes en daarvoor tegen de stroom in durfde te gaan. Bijvoorbeeld door zijn lidmaatschap van de NCSV, zijn overgang naar het HV, zijn steun aan Miyahira en de manier waarop hij zijn zendingswerk vormgaf.

In zijn ideeën over de zending werd Hildering beïnvloed door het gedachtegoed van Kraemer en Crommelin en zijn ervaring in China. De zending moest volgens hem onafhankelijk zijn en leidden tot onafhankelijke kerken. Met de door hem gestichte, onafhankelijke Chinese kerk, bracht hij dit principe in de praktijk. In de verenigingen die Hildering oprichtte stonden vorming in geloof, cultuur en maatschappij centraal. Politieke bewustwording lijkt hierin geen kerndoel geweest te zijn. Zelf had Hildering wel een grote politieke belangstelling, die zich uitte in interesse voor het Indonesisch nationalisme, en voor de gebeurtenissen in de wereld om hem heen. Als voorzitter van de zending op Oost-Java bouwde hij in de vooroorlogse jaren een groot netwerk op en kwam hij in contact met zeer uiteenlopende instanties, zoals het Nederlandse gouvernement, de Oost-Javaanse Kerk en andere zendingsorganisaties.

Tijdens de Japanse bezetting riep Hildering de andere zendelingen op om niet in verzet te komen tegen Japan, de zending moest laten zien dat ze niet pro-Nederlands was, maar supra-

⁵⁰ Brief Hildering aan zendingdirectie 25 november 1945, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4152. Het kamp Tjikoedapateuh werd ook wel kamp Bunsho II genoemd.

⁵¹ Brief Hildering aan Kerkenraad geref. kerk hv A'dam Zuid 22 februari 1946, HDC Archief-Hildering, inv.nr. 8; Hildering, preekschets 'Biddend wachten', idem, inv.nr. 6. Mevrouw Hildering werd samen met hun vijf kinderen geïnterneerd: Christina Antonia (Ineke) geboren 4 september 1931, Hendrik Frans (Henk) geboren 25 april 1934, Pieter Joris (Joris) geboren 1 juni 1936, Jeanne Lamberdina Wilhemina (Jeanne) geboren 24 oktober 1939 en Hermanus Antonius Christiaan (Herman) geboren 31 juli 1942.

⁵² Brief Hildering aan AMACAB 28 juni 1946, voordracht van kampcommandant en tolk voor erkenning van verdiensten gedurende de bezetting, zij hebben telkens op de bres gestaan voor de voortgang van de godsdienstoefeningen in het kamp, HUA ARvdZ, inv.nr. 6217; Hildering, preekschets 'Biddend wachten', HDC Archief-Hildering, inv.nr. 6. Over de lotgevallen van gereformeerde predikanten in Soerabaja zie ook: Algra, *De Gereformeerde Kerken* 262-265, 270-271.

nationaal. Vervolgens werd hij twee jaar lang afgesloten van de buitenwereld. Het einde van de oorlog met Japan werd de opmaat naar een nieuwe oorlog, ditmaal tussen Nederland en Indonesië. Bleef Hildering 'in de stormen' van de Bersiap trouw aan zijn principes voor de zending?

2. 'Er gaat een storm over ons heen' (augustus 1945-juni 1946)

Twee jaar waren Hildering en zijn gezin van elkaar en van de Javaanse samenleving gescheiden geweest. In oktober 1945 keerden zij terug naar Surabaya en kregen te maken met het geweld van de Bersiap. Het gezin week uit naar Singapore vanwaar vrouw en kinderen naar Nederland repatrieerden. Waarom besloot Hildering in het voorjaar van 1946 terug te gaan naar Surabaya, hoewel hij nog geen halfjaar daarvoor door nationalisten in die stad opgepakt was?

2.1 'Boleh poelang: u mag naar huis'

Op 15 augustus 1945 capituleerde Japan. De oorlog was voorbij, maar vrede werd het niet. Twee dagen later riepen Soekarno en Hatta de onafhankelijke *Republik Indonesia* uit. Indonesische vrijheidsstrijders verzetten zich met geweld tegen de terugkeer van Europeanen. Eind augustus verliet Hildering het interneringskamp in Bandung, vol verlangen om na de oorlogsjaren de vredesboodschap weer te mogen brengen. Hij had plannen gemaakt voor samenwerking tussen de zending en de onafhankelijke kerken en kon niet vermoeden dat de zendingswerkers niet langer welkom zouden zijn.

Begin september ontving Hildering een brief van zijn vrouw, die een einde maakte aan de onzekerheid: zijn gezin leefde!⁵³ Eind september sloten zij elkaar in de armen, ze konden naar huis. De terugkeer was echter niet zonder gevaar. Na de Japanse capitulatie was er op Java een machtsvacuüm ontstaan. De Britten waren namens de geallieerden verantwoordelijk voor de bezetting van de archipel. Zij hadden hiervoor echter onvoldoende troepen beschikbaar en legden de prioriteit bij de bezetting van hun eigen gebieden en de evacuatie van krijgsgevangenen. De Britten stelden het Japanse leger verantwoordelijk voor de handhaving van orde en rust en voor de bescherming van de geïnterneerden. Op Java droeg het Japanse leger officieus het bestuur over aan de Republiek. Het bleef vrij rustig op het eiland, totdat op 15 september de eerste geallieerde eenheden arriveerden. Indonesische vrijheidsstrijders zagen hierin een poging tot gezagsherstel en keerden zich met geweld tegen alles wat koloniaal was. Op 1 oktober verklaarden de Republikeinse leiders dat alle Nederlanders als vijand behandeld en geïnterneerd moesten worden.⁵⁴ Nog diezelfde dag pleegden Indonesiërs in Surabaya een coup waarbij zij het gezag van

⁵³ Pas na ontvangst van die brief hoorde Hildering van een collega, dat er eerder al bericht gekomen was dat Annie was overleden, maar dit had hij niet aan Hildering durven vertellen. Brief Hildering aan J.J. Buskes, 23 oktober 1946, HDC Archief-Buskes, inv.nr. 16.

⁵⁴ J.J.P. de Jong, *De terugtocht. Nederland en de dekolonisatie van Indonesië* (Amsterdam 2015) 23-26.

de Japanners overnamen.⁵⁵ Oktober en november werden maanden van bloedvergieten, geweld en terreur.⁵⁶

Hildering was niet de enige die terug wilde naar Surabaya. De theoloog Van de Wal stelt dat in september bijna alle predikanten de kampen verlieten en terug wilden naar hun standplaats, maar dat dit vanwege het geweld voor Noord-Sumatra en Midden- en Oost-Java onmogelijk was.⁵⁷ Volgens historicus Algra keerden echter, behalve Hildering, ook de gereformeerde predikanten die met hem geïnterneerd hadden gezeten, terug naar Surabaya. Hoogleraar pentacostalisme Van der Laan spreekt over teruggekeerden die werden opgevangen in beschermingskampen, deze concentratie duidt eveneens op een grotere groep teruggekeerden.⁵⁸

Begin oktober kwamen Hildering en zijn gezin thuis in een explosieve stad. Terug naar de pastorie konden zij niet. Met gevaar voor eigen leven namen Chinese vrienden de familie Hildering in huis.⁵⁹ Zes weken lang leefden ze onder 'voortdurende doodsbedreiging', meermalen kregen zij 'pistolen, geweren en speerpunten op hun borst gericht'.⁶⁰ Op maandag 15 oktober, 'bloedige maandag', escaleerde het geweld in Surabaya. Ruim drieduizend Nederlanders en Indo-Europeanen werden op deze en de navolgende dagen opgepakt en naar de Werfstraat-, Bubutangevangenis of Simpangclub gebracht.⁶¹ Er vonden verhoren plaats, die gepaard gingen met martelingen en moordpartijen. In vijf dagen tijd verloren ongeveer 600 Nederlandse en Indo-Europese, 300 Chinese en Arabische en 150 Japanse burgers en gevangenen het leven.⁶² Hildering werd op 16 oktober opgepakt en direct naar de Simpangclub gebracht. Hier werd hij herkend door een Batakse christen, 'Tuan Pandita? Boleh Poelang!' (Dominee? U mag naar huis!), die hem meenam naar een van de leiders voor een vrijlatingsbrief. Deze leider verweet hem echter dat alle blanken anti-Indonesia waren.

⁵⁵ H.Th. Bussemaker, *Bersiap! Opstand in het paradijs. De Bersiap-periode op Java en Sumatra 1945-1946* (Zutphen 2005) 206-208.

⁵⁶ Benedict R.O'G. Anderson, *Java in a Time of Revolution: Occupation and Resistance, 1944-1946* (Ithaca 1972) 130-131.

⁵⁷ Van de Wal, *Tot op het bot verdeeld*, 56-57.

⁵⁸ Algra, *De Gereformeerde Kerken 276-277*; Van der Laan, *Moesje Alt*, 127-128.

⁵⁹ Brief Hildering aan kerkeraad der Geref. Kerk van Amsterdam-Zuid (in H.V.), 22 februari 1946, HDC Archief-Hildering, inv.nr. 8.

⁶⁰ Brief Hildering aan K.P.C.A. Gramberg, 12 juli 1949, HUA ARvdZ (1102-2), inv.nr. 6483.

⁶¹ De precieze aantallen verschillen, Bussemaker noemt een totaal van 3300 Nederlanders, Limpach spreekt over 3500 Nederlanders en Indo-Europeanen, Frederick geeft voor de Simpangclub een totaal van 1500 Nederlanders, Indo-Europeanen en Indonesiërs. William H. Frederick, 'The killing of Dutch and Eurasians in Indonesia's national revolution (1945-49): a 'brief genocide' reconsidered', *Journal of Genocide Research* 14:3-4, (september-november 2012) 359-380, aldaar 363-365; Bussemaker, *Bersiap!* 216; Remy Limpach, *De brandende kampongs van generaal Spoor* (Amsterdam 2016) 150-151.

⁶² Limpach, *De brandende kampongs* 150-151.

Daarop heb ik even rustig met deze man gepraat en hem verteld van onze houding en arbeid temidden der Indonesiërs, van de samenwerking met de Indonesische en Chinese kerken en de persoonlijke vriendschappen zoals ook met een man als wijlen dr. Soetomo. Dit trof hem toch en zijn decisie was: boleh poelang.⁶³

Hildering kreeg een vrijlatingsbrief en mocht terug naar zijn gezin. Hij was een uitzondering. Algra schrijft dat de gereformeerde predikant H.G. Meynen eveneens opgepakt werd. Hij kwam in de gevangenis en werd pas in december door de Engelsen bevrijd.⁶⁴ Op 25 oktober landden Britse troepen in Surabaya om de geïnterneerden te evacueren. Indonesiërs werden opgeroepen om de wapens in te leveren, waarop de *pemoeda's* juist massaal naar de wapens grepen.⁶⁵ De Britten leden in eerste instantie een nederlaag. Na de moord op de Britse brigadegeneraal A.W.S. Mallaby besloten zij tot een grootschalig offensief. Vanaf 10 november vochten de Britten en Indonesiërs drie weken lang om Surabaya. De bloedige Slag om Surabaya werd uiteindelijk op 1 december met vele verliezen door de Britten gewonnen.⁶⁶ Hildering en zijn gezin maakten deze slag niet meer mee, op 7 november evacueerden zij naar het Irenekamp in Singapore.⁶⁷ Daarvandaan verhuisden zij op 26 november naar het Wilhelminakamp, eveneens in Singapore. In dit kamp, met ruim 3750 bewoners, wachtte Hildering een drukke taak.⁶⁸

2.2 Een echte zendeling, met een brandend hart

Als evacuee kwam de familie Hildering in Singapore aan. Gevlucht voor de haat van de bevolking die hen zo na aan het hart lag. Toch bleven zij niet bij de pakken neerzitten. Als kamppredikant legde Hildering tal van contacten, in tegenstelling tot zijn collega's, dacht hij zelfs al weer na over terugkeer naar Java.

Evenals in Surabaya in 1932 ging Hildering ook in Singapore energiek aan het werk. Op dinsdag 27 november kwam Hildering in het Wilhelminakamp aan. De zondag erna, 2 december hield hij zijn eerste kerkdienst. Het blaadje met zijn preek en de mededelingen die hij deed zijn

⁶³ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 18 april 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469; Hildering, 'De kwestie Indonesia Merdeka', 24 maart 1982, HDC Archief-Hildering, inv.nr. 9.

⁶⁴ Algra, *De Gereformeerde kerken* 276-277.

⁶⁵ De Jong, *De terugtocht*, 36.

⁶⁶ Limpach, *De brandende kampongs*, 148-149, 151; De Jong, *De terugtocht*, 38-39; Bussemaker, *Bersiap!*, 239, 249ev.

⁶⁷ Volgens Bussemaker werden er tussen 5 en 9 november zo'n 7.000 vrouwen en kinderen geëvacueerd, Bussemaker, *Bersiap!*, 241; Waarschijnlijk werden predikanten naast vrouwen en kinderen ook geëvacueerd. Hildering maakt er in een brief melding van dat er nog een gezin geëvacueerd is, waarvan de man geestelijk verzorger werd in het Irenekamp. Hun oudste zoon was nog in Surabaya, brief Hildering aan Raad voor de Zending, 25 november 1945, HUA ARvdZ, inv.nr. 4152.

⁶⁸ Het Irenekamp had op 12 november 1945 ongeveer 285 bewoners, het Wilhelminakamp had ongeveer 3706 bewoners, waarvan 513 militairen en 3.193 burgers. Deze cijfers zijn afkomstig uit: Bussemaker, *Bersiap!*, 69. Het getal 3750 uit de lopende tekst is gebaseerd op een brief van Hildering aan de Raad voor de Zending, 25 november 1945, HUA ARvdZ, inv. 4152.

bewaard gebleven. Ze geven een goed beeld van Hilderings werkzaamheden in het kamp. Zo hield hij iedere ochtend van 8-10 uur spreekuur, gaf catechisaties aan de schooljeugd en aan ouderen, verzorgde iedere avond, behalve op zondag, een avondwijding en hielp bovendien met het organiseren van een kerstfeest voor en door kinderen uit het hele kamp.⁶⁹ Verder verzorgde Hildering de zondagse kerkdiensten, verleende pastoraat, leidde in het halfjaar dat hij in het Wilhelminakamp verbleef zeker twaalf trouwdiensten, vier doopdiensten en tien belijdenisdiensten.⁷⁰ Vanaf januari 1946 hield hij een keer in de maand een radio-uitzending voor Radio SEAC.⁷¹

Slechts een enkele preek en radio-uitzending is bewaard gebleven. Het is dan ook moeilijk om vast te stellen wat Hilderings centrale boodschap is geweest voor de mensen in het kamp en de luisteraars via de radio. In de teksten die wel bewaard gebleven zijn legde hij vaak een verband met de actuele situatie. Zijn eerste preek hield hij op de eerste adventszondag en had als thema 'Troost'. Hildering wees zijn gehoor op de troost die God bood in de komst van Zijn Zoon, en waar de christen zijn houvast in kon vinden, met welke moeilijkheden hij ook geconfronteerd werd.⁷² Hij was echter geen predikant die de mensen met zijn preken in slaap suste, integendeel. De week voor Pasen sprak hij over de tekst: 'Zie het lam Gods, dat de zonde der wereld draagt'.

Het gebeurde voorheen dikwijls genoeg, dat de vraag gesteld werd: wat is 'zonde' nu eigenlijk? Weten wij het nu eindelijk allemaal, na deze jaren van geraffineerde wreedheid? Wij hebben ons toch eigenlijk allen er diep voor te schamen, dat wij mensen zijn van deze aardbol, zulke mensen die tot zulke wandaden in staat waren!⁷³

Hildering zag de mensen in het kamp dus niet alleen als slachtoffers van het Japanse en Indonesische geweld, maar ook als zondige mensen, die zelf tot dat geweld in staat waren. Dit was typerend voor Hilderings mensbeeld. Enerzijds zag hij de mens als zondig en tot alle kwaad in staat. Tegelijkertijd zag hij de mens als hulpbehoevend en het evangelie nodig hebbend. Deze visie op de mens zorgde ervoor dat Hildering tijdens de dekolonisatieoorlog zijn contacten met Nederlander en Indonesiër kon blijven onderhouden.

Naast zijn pastorale werk vervulde Hildering ook een omvangrijke administratieve taak. Tijdens zijn korte verblijf in Surabaya had Hildering geen bericht naar Nederland gestuurd. Het eerste telegram in zijn archief dateert van 21 november en is gericht aan de zendingsdirectie in

⁶⁹ Hildering, preek 'Troost', 2 december 1945, HDC Archief-Hildering, inv.nr. 4.

⁷⁰ Hildering, Verslag kerkelijke stand Nederlandse noodkerk Singapore Wilhelminakamp, 3 mei 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6436.

⁷¹ SEAC: South East Asia Command. In Hilderings archief zijn 4 radio-uitzendingen terug te vinden, nl. van 20 januari, 3 maart, 14 april en 26 mei 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6193.

⁷² Hildering, preek 'Troost', 2 december 1945, HDC Archief-Hildering, inv.nr. 4.

⁷³ Hildering, radiotoespraak 14 april 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6193.

Oegstgeest: 'Family complete with four orphans Luinenburg plus family Kooistra except Nico save Irencamp Singapore please inform relatives Hildering'.⁷⁴ Dit telegram was het begin van een intensieve correspondentie met de zendingsdirectie in Oegstgeest, het zendingsconsulaat in Batavia en het bestuur van de Protestantse Kerk in Indonesië (GPI). Belangrijke thema's in deze brieven waren de gegevens van zendingswerkers, de actuele situatie in Indonesië en de wederopbouw van de zending in Indonesië.

Hildering probeerde gedurende de Japanse bezetting al bij te houden hoe het met de zendingswerkers ging, en wie, waar, onder welke omstandigheden gesneuveld was. Zijn eerste brieven bevatten uitgebreide beschrijvingen van de mensen die omgekomen waren, zowel onder de Japanse bezetting, als tijdens de 'stormen die daarop volgden', zoals Hildering de periode van de Bersiap steeds aanduidde.⁷⁵ Crommelin schreef naar aanleiding hiervan aan Hildering:

laat ik u danken voor de correcte en uitvoerige wijze waarop u ons hebt ingelicht over de lotgevallen van de staf der Java-missie. Ik proefde daaruit weer uw persoonlijkheid, die ondanks alle doorgestane ellende, zich toch verantwoordelijk bleef voelen voor degenen die aan uw leiding zijn toevertrouwd.⁷⁶

Hildering schreef naar Nederland ook over de actuele situatie op Java. Deels baseerde hij dit op zijn eigen ervaringen tussen september en november en deels op de informatie die hij na november 1945 van zowel Nederlanders als Indonesiërs op Java ontving. Hij trad hierbij niet in detail, maar schreef over 'de gruwelijke wreedheden der laatste maanden' en de 'extremistische woelingen'.⁷⁷ Uitzonderingen hierop vormden een artikel dat hij schreef voor het *Nederlands Zendingsblad*, het maandblad van de Samenwerkende Zendingscorporaties (SZC) en de brieven die hij uit Java ontving en doorstuurde.⁷⁸

Door deze correspondentie was Hildering goed op de hoogte van de situatie op Java. Terwijl de zendingsdirectoren in januari en februari 1946 steeds schreven dat terugkeer naar Oost-Java voorlopig nog onmogelijk zou zijn en dat Hildering mocht repatriëren, had Hildering al besloten dat hij terug zou gaan.⁷⁹ Het derde thema in de brieven vormde dan ook de terugkeer van

⁷⁴ Telegram Hildering aan zendingsdirectie, 21 november 1945, HUA ARvdZ:r (1102-1), inv.nr. 4152.

⁷⁵ Brief Hildering aan Raad voor de Zending, 25 november 1945, HUA ARvdZ:r, inv. 4152; brief Hildering aan zendingsdirectie 9 maart 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

⁷⁶ Brief D. Crommelin aan Hildering, 5 februari 1946, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4152.

⁷⁷ Brief Hildering aan Raad voor de Zending, 25 november 1945, idem; Brief Hildering aan zendingsdirectie 9 maart 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

⁷⁸ Brief Hildering aan directie der VNZ, 16 maart 1946, (doorgestuurde brieven van mevrouw H.E. Wolterbeek, geïnterneerd in Malang en familie Sie uit Surabaya) HUA ARvdZ:r, 4152; Brief Hildering aan zendingsdirectie, 11 april 1946 (doorgestuurde brief ds R. Soekarman uit Surabaya), HUA ARvdZ, inv.nr. 6469, Hildering 'Flotsam', 25 januari 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6552.

⁷⁹ Brief K.J. Brouwer aan Hildering, 22-01-1946, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4152; Brief B.J.C. Rijnders aan Hildering, 22 januari 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

de zending op Java. Evenals in het prominentenkamp Baros te Cimahi, waar progressieve christenen, verenigd in de Politieke Club, voorstellen ontwikkelden voor een nieuwe relatie tussen Nederland en Indonesië, had Hildering met zijn collega's in het interneringskamp Tjikoedapateuh ook nagedacht over de terugkeer van de zending na de oorlog.⁸⁰ Zij waren tot de conclusie gekomen dat de zending bij terugkeer zou moeten luisteren naar de jonge kerken. De Indonesische kerken moesten leidend worden, zij moesten bepalen of de zending terug kon komen en in welke vorm.⁸¹ Deze ideeën waren gestoeld op Hilderings ervaringen in China en het gedachtengoed van Kraemer.⁸² In China had hij kennisgemaakt met een zending die ten dienste van de Chinese kerken stond. Zo moest het ook met de zending in Indonesië worden. In een brief aan de zendingsdirectie schreef Hildering dat er alleen plaats was voor een zendeling die komt 'met een brandend hart', een Nederlander 'met de grootste bescheidenheid en ootmoed, om ten volle te volbrengen wat Kraemer ons reeds in vroeger jaren op het hart bond, om de jonge kerk niet aan haar lot, maar wel aan haar zelfstandigheid over te laten.'⁸³ Nieuwe zendelingen moesten nog niet uitgezonden worden. Hildering vond het beter om hen een poosje in Caïro te laten wonen. Ze zouden er hun leven lang plezier van hebben, zoals hijzelf van zijn verblijf in China.⁸⁴

Niet alleen de zendelingen in Indonesië, ook de zendingsbesturen in Nederland waren ervan overtuigd dat Indonesië onafhankelijk moest worden. De besturen van de SZC spraken op 25 oktober 1945 uit dat ze wilden opkomen voor een algehele liquidatie van de koloniale verhoudingen en een royale honorering van de 7-decemberrede, waarin Indonesië de zelfstandigheid beloofd was. Hildering liet de directie weten dat hij achter deze verklaring stond, waarop de directie reageerde:

Het is voor ons zoo moeilijk om op zoo'n grooten afstand goede maatregelen te nemen voor de menschen ginds en het doet mij goed als dan iemand als jij, die midden in de situatie staat en die dus beoordelen kunt, onze houding mild en goed noemt. Maar minstens even groote voldoening wekt bij mij je uitspraak over onze houding t.a.v. de politieke kwestie. [...] in het land zijn er nog vele christenen die zich dat niet gemakkelijk laten doen [overtuigen MB] en juist de persmanieren van christelijke kranten als *Trouw*

⁸⁰ Van de Wal, *Tot op het bot verdeeld*, 69; Tan, *The Attitude of Dutch Protestant Missions*, 147.

⁸¹ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 9 maart 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

⁸² Zie paragraaf 1.2 over de vooroorlogse visie van Hildering op de zending en de invloed van zijn ervaringen in China en het gedachtengoed van Kraemer.

⁸³ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 10 mei 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

⁸⁴ Na de Tweede Wereldoorlog was het onrustig in Egypte. De zending kreeg te maken met officiële tegenwerking en ongunstige omstandigheden, brief G. v.d. Hoven van Genderen aan zendingsdirectie, 15 maart 1946, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4341; Brief Hildering aan zendingsdirectie, 10 mei 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

en *Friesch Dagblad* zijn zoo vuil. Als dan de menschen als jij, die tot oordelen bevoegd zijn, bereid zijn aan onze zijde te staan, doet dat deugd.⁸⁵

Er was nog een belangrijk punt waarop Hildering en de zendingsdirectie het eens waren, namelijk de verhouding van de zending tot het Nederlandse leger. In China had Hildering het verwijt gehoord, dat de zending er was omdat zij de kannoneerboden achter zich wisten. Tijdens zijn verblijf in Indonesië in de jaren dertig was hij zich er steeds van bewust geweest dat hij behoorde tot het volk van de overheerser. Toen Miyahira in 1942 in militair uniform in Surabaya terugkeerde had hij zich verraden gevoeld. En nu dreigde onder Nederlandse zendelingen hetzelfde te gebeuren. De dienst geestelijke verzorging van het Nederlandse leger benaderde zendelingen om legerpredikant te worden. Het leidde tot veel discussie binnen de zending over de gevolgen van een functie als legerpredikant voor de positie van de zending na het conflict.⁸⁶ Ook bij de gereformeerden was er verzet tegen het plan om zendingsmensen in militair verband naar Indonesië te laten gaan. Zo zou zending het karakter van pacificatie krijgen.⁸⁷

Ondanks hun geringe aantal, vond Hildering dat er teveel zendelingen waren die een militair uniform aantrokken. Hierbij doelde hij voornamelijk op zendelingen die in NICA-verband terug wilden naar hun zendingsgebied.⁸⁸ Nadat hij in april opnieuw een zending tegenkwam in militair uniform, besloot hij een brief te sturen naar de zendingsdirectie om hen te sterken in hun opinie dat zending en leger gescheiden moesten blijven. Zijn argument hiervoor was dat het verschijnen in legeruniform bij de Indonesiërs aanleiding zou geven tot misverstand en wantrouwen. De zendelingen konden naar Indonesië terug, door het militaire optreden van de Britten. Dit moesten zij niet benadrukken door militaire kleding te dragen. 'Zij moeten van ons weten en aan ons kunnen zien dat wij (zoals wij ook verklaarden aan de Japanse Ken Pei Tai) niet gekomen zijn voor de Hollandse zaak, maar voor dienst aan het volk in de zaak van Christus' Koninkrijk.'⁸⁹

Dit betekende niet dat Hildering de functie van legerpredikant of het dragen van een militair uniform als zending of zendingsarts radicaal afwees. Hij was geen pacifist.⁹⁰ Hij had er begrip voor dat het in sommige gevallen gewenst was dat een zendingsarts of zending een militair uniform droeg, bijvoorbeeld als zij dienst deden in militaire hospitalen. Tijdens zijn reis

⁸⁵ Brief K.J. Brouwer aan Hildering, 12 februari 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

⁸⁶ Scott Lewis Kannekens, *Waar blijft de veldprediker? De werving van protestantse geestelijke verzorgers voor de Koninklijke Landmacht in Nederlands-Indië, 1945-1950* (MA-scriptie, Leiden 2016) 10.

⁸⁷ Smit, *Gezag is gezag...*, 152-153.

⁸⁸ Afkorting van Nederlands Indies Civil Administration, het naoorlogse burgerlijke bestuur, zie: H.W. van den Doel, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2000) 61.

⁸⁹ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 18 april 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

⁹⁰ In de periode 1932-1942 had Hildering samen met drie andere predikanten uit Surabaya de werkzaamheden van de vlootpredikant overgenomen wanneer deze met verlof was. HUA ARvdZ, inv.nr. 6190.

naar Surabaya ontmoette Hildering acht collega's aan boord, waarvan één in militair uniform: 'Ik hoorde zijn verhaal en begreep; maar alleen hoop ik van harte dat zijn troep niet naar Deli gestuurd wordt. Een paar dagen aan boord heb ik zijn werk meegemaakt, intens en voortreffelijk...'.⁹¹ Opnieuw zien we hier Hilderings vermogen om dingen los van elkaar te zien. Hij vond het voor de zending niet goed dat zendelingen een militair uniform aantrokken, tegelijkertijd wist hij hun werk voor de soldaten te waarderen.

2.3 Voor de onafhankelijkheid, tegen het geweld

Hildering was voor de oorlog lid geweest van een nationalistische studiegroep. Tijdens de Bersiap bleken zijn vooroorlogse nationalistische sympathieën zijn redding te zijn. Tegelijkertijd werd hij geconfronteerd met het geweld van de Indonesische vrijheidsstrijders. Veranderde dit zijn denken over het Indonesische nationalisme en de onafhankelijkheid, en hoe stond hij tegenover de Republiek?

Dat de zending over het algemeen positief stond ten opzichte van de Indonesische onafhankelijkheid betekende nog niet dat zij ook positief stond tegenover de *Republik Indonesia*. Tan schrijft dat de groep rondom J. Verkuyl, de Politieke Club uit het Baroskamp, negatief was over de Republiek.⁹² Ook Van de Wal stelt dat er onder zendelingen maandenlang scepsis heerste ten opzichte van de Republiek. Dit had volgens hem voornamelijk te maken met het geweld dat de zendelingen ondervonden hadden tijdens de Bersiap. Verkuyl schreef op 1 januari 1946 dat 'meerdere zelfstandigheid' voor Indonesië nodig was, maar dat de bestaande Republiek afgewezen diende te worden. Dit standpunt veranderde in de loop van 1946 bij verschillende leden van de Politieke Club, waaronder De Niet, Verkuyl en Van Doorn. De contacten met protestantse nationalisten zoals Leimena, Probowinoto en Sjarifoeddin hadden hen ervan overtuigd dat de *Republik Indonesia* breed gedragen werd, ook door christenen.⁹³ Smit legt eveneens een direct verband tussen de gewelddadigheden van de Bersiap en de afwijzing van de Republiek.⁹⁴ Gereformeerde zendelingen hadden zich voor de Tweede Wereldoorlog afzijdig gehouden van politieke kwesties. In het najaar van 1945 daarentegen schreven zij alarmerende brieven over het Indische geweld tegen Europeanen en christenen. Evenals bij de hervormde zending, vond er ook bij het merendeel van de gereformeerde zendelingen in 1946 een kanteling plaats en kozen zij openlijk partij voor de Indonesische revolutie. Smit concludeert dat de gereformeerden in Nederland zich verraden voelden toen verschillende van hun zendingsmensen het stilzwijgen verbraken en hun politieke keuze in de openbaarheid brachten. Dat zij partij kozen

⁹¹ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 6 mei 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

⁹² Tan, *The Attitude of Dutch Protestant Missionaries*, 174, 223.

⁹³ Van de Wal, *Tot op het bot verdeeld*, 69-70, 75.

⁹⁴ Smit, *Gezag is gezag...*, 264, 269, 108-110. Volgens Limpach gold dit 'gevoel van verraad' niet alleen de gereformeerden maar een groot deel van de Nederlanders, Limpach, *De brandende kampongs*, 182.

voor de Indonesische revolutie, terwijl zij tijdens de Bersiap zulke negatieve berichten publiceerden, vergrootte de verbittering en teleurstelling.

Ook Hildering beschreef in zijn brieven de gebeurtenissen tijdens de Bersiap. Zoals eerder gezegd beschreef hij deze periode meestal in algemene termen, 'de stormen die over ons heengegaan zijn', en ging hij maar een paar keer gedetailleerd in op het geweld. In tien van de onderzochte brieven en in een artikel noemde hij het geweld door de Indonesiërs.⁹⁵ Twee brieven werden gepubliceerd in het kerkblad van de Gereformeerde kerken (HV) van Amsterdam-Zuid. Vijf brieven waren gericht aan de zendingsdirectie, twee aan de kerkenraad van de Gereformeerde Kerken in Amsterdam-Zuid, een aan de medewerkers van de Oost-Javazending, een aan zendingsconsul J.C. Hoekendijk en een aan H. Hasper, een musicus die verbonden was aan de Gereformeerde Kerken (HV) en die met Hildering correspondeerde over de uitgave van een Indonesisch kerkelijk liedboek. De brieven bevatten voornamelijk informatie over de zendingswerkers, die door de Japanners om het leven waren gekomen. Daarover was inmiddels al veel bekend. Over de gebeurtenissen tijdens de Bersiap waren veel minder concrete gegevens. Mensen werden vermist, waren gevangengenomen, geïnterneerd of ontvoerd, waren vermoedelijk omgekomen: er waren maar weinig geruchten die bevestigd konden worden. Over zijn eigen ervaringen schreef Hildering bijna niet. In de eerder geciteerde brief schreef hij dat hij opgepakt en naar de Simpangclub gebracht was, waar hij na herkenning vrijgelaten werd.⁹⁶ Opvallend is dat hij in een artikel, dat toch een veel groter bereik heeft, juist zeer gedetailleerd inging op het geweld in Surabaya.

Toen kwam er de nieuwe, onverwachte en woedende storm van het extremisme op Java en Sumatra, een ellende en een hel, angstwekkender en gevaarlijker dan al het woeden van Nipon in de jaren der bezetting. [...] Nu richtte de woede zich evenwel algemeen en zonder onderscheid tegen ieder die Europeaan of Indo-Europeaan was. Nu was niemand veilig, [...] Bij het transport waarmee wij per Brits oorlogsschip naar hier werden overgebracht bevond zich een moeder, wier zoon van zeventien jaar voor haar ogen van een vrachtauto was afgeworpen en op de pieken opgevangen. [...] Een paar kinderen hadden moeder verloren, verbrand in een der vrachtwagens van een transport vrouwen en kinderen, beschoten en bestookt met handgranaten. Een klein meisje met een stukgeschoten kaak, zwaar in verband.⁹⁷

⁹⁵ Hildering heeft meer brieven geschreven, maar niet alle (uitgaande) correspondentie is bewaard gebleven en vanwege de omvang van Hilderings archief heb ik ook niet alle brieven uit zijn archief kunnen lezen.

⁹⁶ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 18 april 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

⁹⁷ Hildering schreef het artikel 'Flotsam' voor het *Nederlands Zendingsblad*, het maandblad van de Samenwerkende Zendingcorporaties. De titel 'Flotsam' ontleende hij aan de hoofdfiguur van het boek *If winter comes* door A.S.M. Hutchinson. Hildering, 'Flotsam', 25 januari 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6552.

Hildering gaf dit artikel de titel 'Flotsam' (wrakstukken). Door de gruwelijke ervaringen waren de mensen in het kamp wrakstukken geworden. 'Schijnbaar in fel contrast met al dat leed en al die rouw is de uitbarsting van wuftheid en lichtzinnigheid, die het kamp vervult. Maar ook dit is een symptoom van het flotsam zijn.' Hildering zag om zich heen zondige mensen die het evangelie nodig hadden: 'maar is het dan ook niet overweldigend groot en heerlijk, om midden in zulk een gemeenschap te mogen staan met het evangelie, om daarin Kerstfeest te mogen vieren en de naam uit te roepen van Hem die balsemt de wonden en heelt alle smart?'

Hildering benadrukte in zijn brieven dat het niet alleen de Nederlanders waren die geleden hadden. Hij schreef ook over de slachtoffers onder Chinezen en Javanen. Die gevallen waren door het geweld van Japanners, *pemoeda's* en Britten.⁹⁸ Veel Indonesiërs waren in november uit Surabaya weggevlucht en keerden niet terug naar de stad toen deze door de geallieerden bezet werd.⁹⁹ Daarnaast wees Hildering erop dat niet iedere Indonesiër de Nederlanders vijandelijk gezind was. In Surabaya mochten zij bij Chinese vrienden logeren, die bereid waren hun leven daarvoor te riskeren. Deze vriendelijke houding van mensen betekende echter niet dat zij niet onafhankelijk wilden zijn.

Zelf bleef Hildering, ondanks het geweld dat hij ondervond en waar hij over hoorde, een voorstander van een onafhankelijk Indonesië. Over de Republiek en het bestaansrecht ervan, schreef hij niet. Hij keurde haar niet af, juichte haar ook niet toe. Het geweld dat sommige Indonesiërs gebruikten keurde hij wel af.

De uitspraak: de zending staat aan de kant van de Indonesiër is in zijn algemeenheid niet geheel juist. Wel in bovenbedoelde zin van onze geestelijke loyaliteit als evangeliedienaren. Niet als wij geconfronteerd worden met de excessen van het Indonesisch extremisme en terrorisme in de onmenselijke laagheden en wreedheden welke deze bedreven hebben en die velen onzer ook aan de lijve ondervonden hebben. Wat een jongen als Nico Kooistra heeft meegemaakt, zal hij, naar wij vrezen, zijn leven lang niet meer kwijtraken. Wanneer hij de wens koestert om nog eens naar Malang te mogen terugkeren om het ze betaald te zetten, dan mogen wij slechts bidden dat Christus liefde deze wens moge heiligen en dan vervullen door hem als zendeling naar Malang te doen weerkeren.¹⁰⁰

In dit citaat herkennen we opnieuw Hilderings passie voor de zending en zijn radicaliteit. Voor de zending zou het beter zijn als Indonesië onafhankelijk was en ondanks al het geweld, dat ook de

⁹⁸ Brief Hildering aan medewerkers der Oost-Java zending, 21 juni 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6213.

⁹⁹ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 11 april 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

¹⁰⁰ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 18 april 1946, idem.

zendingen ondervonden, mochten zij Indonesië niet loslaten. Een regel over de gruwelijkheden op Java werd vaak gevolgd door een enthousiaste beschrijving van de groei en standvastigheid van de kerken op Java. Temidden van de ellende die hij om zich heen zag, putte hij troost uit het geloof. 'In een van mijn vorige brieven gaf ik uiting aan de verwachting van mijn geloof, dat we ons straks nog zouden mogen verwonderen over hetgeen Gods Geest zou blijken te hebben gewrocht in het leven des geloofs van de jonge kerken, te midden van het lijden en de druk dezer jaren.'¹⁰¹ Uit de brieven blijkt ook zijn vermogen om nuances te zien. Niet alleen Nederlanders lijdten, maar ook Indonesiërs, zowel door het Indonesische geweld, als door het geallieerde geweld. En: niet alle Indonesiërs die voor de onafhankelijkheid zijn, zijn gewelddadig of ons vijandig gezind. In vergelijking met wat Van de Wal en Smit schrijven over de berichtgeving van zendingen lijkt Hildering met zijn genuanceerde beschrijvingen van de situatie op Java een uitzondering te zijn geweest.

2.4 'Trouw aan de ontvangen roeping'

Na een scheiding van twee jaar werden Hildering en zijn gezin in september 1945 met elkaar herenigd. Slechts een maand waren ze in Surabaya, toen ze vanwege het geweld moesten evacueren. Desondanks besloot Hildering in het voorjaar van 1946 om opnieuw van zijn gezin te scheiden en terug te gaan naar Surabaya.

Een belangrijke reden hiervoor was dat terugkeer naar Surabaya weer mogelijk was. Na de Slag om Surabaya was de stad op 1 december in Britse handen gekomen. Duizenden hadden hier de dood gevonden, waren door de Indonesische militairen ontvoerd of waren gevlucht.¹⁰² Een dag later begon de Allied Military Administration Civil Affairs Branch (Amacab) aan de wederopbouw van deze stad.¹⁰³ In het voorjaar begonnen de onderhandelingen over de toekomst van Indonesië en kwamen de eerste Nederlandse troepen in Surabaya aan.¹⁰⁴ De voorzieningen in de stad werden hersteld, Surabaya werd weer leefbaar.¹⁰⁵

¹⁰¹ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 9 maart 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

¹⁰² Bussemaker geeft een aantal van ca. 400 gedode Britten en Brits-Indiërs en zo'n 16.000 Indonesische doden. Bussemaker, *Bersiap!*, 255; Limpach, *De brandende kampongs*, 153-155.

¹⁰³ De NICA was in het najaar van 1945 een gehate organisatie geworden, waarop luitenant-generaal Ph. Christison besloot om de naam te veranderen in Allied Missionary Administration, Civil Affairs Branch (AMACAB). Anders dan de naam doet vermoeden was ook deze organisatie overwegend Nederlands van karakter, zie: Leo van Bergen, *Een menslievende en nationale taak. Oorlog, kolonialisme en het Rode Kruis in Nederlands-Indië 1870-1950* (Soesterberg 2004) 126; Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 195.

¹⁰⁴ De Britten drongen er bij de Nederlanders sterk op aan om met de Indonesiërs te onderhandelen. In april 1946 ontmoette de twee delegaties elkaar op de Hoge Veluwe. Daarnaast wilden de Britten hun eigen troepen in de loop van 1946 terugtrekken, de Nederlandse troepen werd toegestaan hun posities over te nemen, zie: Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 125-126.

¹⁰⁵ Bussemaker, *Bersiap!*, 257-258.

Hildering zag het ook als zijn taak om terug te gaan naar de stad waar zijn roeping lag. Hij was het geweld nog maar net ontvlucht toen hij de zendingsdirectie liet weten dat zijn plek uiteindelijk toch in Surabaya zou zijn.

Velen hebben door de gruwelijke wreedheden der laatste paar maanden, door de Indonesiërs en in het bijzonder door de Javanen bedreven, hun hart van Java afgetrokken en verlangen in hun desillusie slechts naar Nederland terug te keren. Voor ons als dragers van de vredeboodschap van Gods welbehagen voor een verloren wereld kan er geen andere overtuiging dan deze zijn, dat Java meer dan ooit deze blijmare behoeft. God geve ons allen de genade om in volle integriteit des geloofs innerlijk trouw te zijn en te blijven aan de ontvangen roeping en opdracht.¹⁰⁶

Volgens zijn dochters was Hildering van het begin af aan vastbesloten om, zodra het mogelijk was terug te keren naar Surabaya.¹⁰⁷ Hildering stond niet afwijzend tegenover repatriëring. Na wat de mensen de afgelopen jaren hadden doorgemaakt, was het goed voor ze om geestelijk en lichamelijk weer op krachten te kunnen komen en geliefden in Nederland te kunnen bezoeken, met wie lange tijd geen contact mogelijk was. Hildering begreep de ontgoocheling en woede van mensen die de Indonesische terreur ondervonden hadden. Zoals bij de zoon van zijn vriend A. Kooistra, voor wie hij bad dat God zijn wrok zou omzetten in liefde voor het volk.¹⁰⁸ Voor velen bleek dit echter een brug te ver. Gedesillusioneerd schreef Hildering in 1949: 'Van vele kameraden weet ik dat ze door deze bange ervaringen nooit goed meer heen hebben kunnen kijken om opnieuw te geraken tot een evangelisch onverstand uit liefde, maar in een ander uiterste vervielen van onverstand uit gebrek aan liefde.'¹⁰⁹

Daarnaast bereikten Hildering in de eerste maanden van 1946 verschillende noodkreten uit Indonesië. Bijvoorbeeld van zendingsconsul J.C. Hoekendijk: 'Het zou wel wenselijk zijn dat van elk der terreinen minstens een ervaren kracht achterbleef, om zodra mogelijk de situatie op te nemen. Oost-Java wordt wel erg 'leeg'. [...] -Het wordt werkelijk eenzaam.-' en van H.H. van Herwerden, voorzitter van de GPI: 'We hebben het idee dat predikanten hun gemeenten te makkelijk in de steek laten om te evacueren. Juist in deze maanden van spanning en onzekerheid verwacht men het van de kerk en haar voorgangers.'¹¹⁰ Vier dagen voor zijn vertrek werd het Hildering opnieuw duidelijk dat de roep om voorgangers op Java groot was. Het bestuur van de

¹⁰⁶ Brief Hildering aan Raad voor de Zending, 25 november 1945, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4152.

¹⁰⁷ Interview Marleen van den Berg met C.A. Schipper-Hildering, 29 augustus 2017; Interview Marleen van den Berg met J.L.W. Hildering, 3 augustus 2017.

¹⁰⁸ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 18 april 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469. Zie ook p. 30.

¹⁰⁹ Brief Hildering aan K.P.C.A. Gramberg, 12 juli 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6483.

¹¹⁰ Brief J.C. Hoekendijk aan Hildering, 21 januari 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6432; Brief H.H. van Herwerden aan Hildering, 19 februari 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6436.

GPI vroeg hem om de Protestantse Kerk in Surabaya te dienen.¹¹¹ Hildering zegde dit toe. Hoewel hij naar Surabaya terugging om op de wachtpost van de Oost-Java zending te zijn, verwachtte hij dat dit meer een wacht-, dan een werkpost zou zijn. De functie in de GPI wilde hij daarnaast graag vervullen. Als in 1947 de meeste zendingswerkers weer terug waren, wilde hij zelf met verlof gaan, om zich daarna met zijn gezin definitief in Surabaya te vestigen.¹¹²

Het was een moeilijke beslissing die Hildering in het voorjaar van 1946 nam. Veel van zijn collega's gingen terug naar Nederland om geestelijk en lichamelijk op krachten te komen en weer bij hun familie te zijn. Ook Hildering zal hiernaar verlangd hebben. Hij had drie zware oorlogsjaren achter de rug, die een streep hadden gezet door zijn periodieke verlof. Inmiddels was het negen jaar geleden dat hij in Nederland geweest was en zijn ouders en schoonouders gezien had. Bovendien was er nog zijn gezin. Terug naar Surabaya betekende dat hij opnieuw gescheiden werd van het gezin, met wie hij net herenigd was. Zijn vrouw en jongste zoontje, die bij hun internering in 1943 pas een jaar was, waren veel ziek geweest in de kampen. Annie woog bij de bevrijding slechts 37 kilo.¹¹³ In Singapore waren zij wel aangesterkt, maar ook waren er nieuwe ziektes uitgebroken. Annie kreeg amoebedysenterie, de kinderen kregen allemaal de mazelen, en Henk, hun oudste zoon, kreeg kinderverlamming. In februari 1946 vertrok hij met het hospitaalschip 'Oranje' naar zijn grootouders in Nederland, alleen. Annie volgde eind mei met de andere kinderen.¹¹⁴ Ze namen hun intrek bij Annies zus en zwager in Amsterdam, waar ook haar ouders woonden. Hildering vertrok als een van de laatsten uit het kamp. Alleen, te midden van ruim duizend mensen voer hij met het motorschip *Sibajak* naar Batavia. Daar had hij een onderhoud op het zendingsconsulaat. Op 2 juni vloog hij naar Surabaya. Hij was thuis.¹¹⁵

2.5 'Er gaat een storm over ons heen'

Hildering keurde het geweld van de Bersiap openlijk af. Hij beschreef het niet tot in detail, maar wel dat het gruwelijk was wat er op Java gebeurde. Uit zijn brieven blijkt een enorm vermogen tot relativeren. Waar veel anderen vanwege het geweld 'hun hart van Java aftrokken', zag Hildering juist in het geweld de noodzaak om de boodschap van het evangelie te blijven verkondigen. Hij zag de nood van anderen en schreef dit ook naar Nederland. Het waren niet alleen de Nederlanders die leden, maar ook de Chinezen en de Indonesiërs. Geweld en onafhankelijkheid

¹¹¹ Brief H.H. van Herwerden aan Hildering, 17 mei 1946, idem.

¹¹² Brief Hildering aan bestuur PKI, 25 mei 1946, HUA Archief-RvdZ, inv.nr. 6436.

¹¹³ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 25 november 1945, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4341; Brief Hildering aan kerkeraad der Geref. Kerk van Amsterdam-Zuid (in H.V.), 22 februari 1946, HDC Archief-Hildering, inv.nr. 8.

¹¹⁴ Brief Hildering aan bestuur PKI, 25 mei 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6436.

¹¹⁵ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 7 juni 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469; Brief Hildering aan Kerkeraad Prot. Kerk te Soerabaja, 29 maart 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6202. In het voorjaar van 1946 raakte de evacuatie van Nederlanders uit Singapore in een stroomversnelling. Ongeveer 5000 mensen gingen terug naar Surabaya, zie: Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 243.

waren niet onlosmakelijk met elkaar verbonden. Vele Indonesiërs wezen het geweld af, maar wilden wel onafhankelijk zijn. En niet iedere Indonesiër was vervuld van haat ten opzichte van de Europeanen, velen hadden hem juist geholpen en blij begroet toen hij met zijn gezin in Surabaya kwam. Daarnaast besteedde Hildering in zijn brieven ook veel aandacht aan de positieve ontwikkelingen in Indonesië, zoals de groei en de standvastigheid van de kerken tijdens de Japanse onderdrukking. De kerken hadden, toen de Nederlanders geïnterneerd werden, helemaal op eigen benen moeten staan, ze waren volledig zelfstandig geworden. De verhouding met de zending en met de Hollandse kerkbesturen zou moeten veranderen. Hildering was tot de conclusie gekomen dat de zending dienstbaar moest zijn aan de kerken. Hij greep hierbij terug op zijn ervaring in China en het gedachtengoed van Kraemer.

In Singapore ging Hildering met de hem typerende voortvarendheid aan de slag. Als predikant van het Wilhelminakamp vervulde hij pastorale taken, probeerde hij gegevens te achterhalen van mensen die vermist werden of gedood waren en correspondeerde hij met de zendingsdirectie, het zendingsconsulaat en de GPI. Hij had contact met repatrianten, ex-krijgsgevangenen, het geallieerde leger, zendelingen en Indonesiërs.

In april 1946 nam hij opnieuw afscheid van zijn gezin. Nu zoveel zendingswerkers eerst naar Nederland gingen en Java dreigde leeg te lopen, zag Hildering het als zijn roeping om de wachtpost te betrekken. Hij wilde op Java gereed staan om contacten te leggen en zodra het mogelijk was het zendingswerk weer op te pakken. Aan de medewerkers van de Oost-Javazending schreef hij:

De smart over de zware slagen aan onze gelederen toegebracht in de voorbijgegangene jaren, vooral in 1945, zal nog vele jaren drukkend onder ons gevoeld worden; maar zij die vielen zullen ons voor ogen staan, als wij weer zingen. 'Geef, dat wij in den groten strijd dan staan, gelijk de heil'gen ons zijn voorgegaan'.¹¹⁶

De wachtpost kon betrokken worden.

¹¹⁶ Brief Hildering aan medewerkers Oost-Java zending, 21 juni 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6213.

3. Op de 'wachtpost' (juni 1946-mei 1947)

Op zondag 2 juni 1946 kwam Hildering op de wachtpost in Surabaya aan. Afwachten was er niet bij, op de hem karakteriserende wijze ontplooid hij tal van activiteiten. Welke contacten bouwde Hildering op met Nederlanders, Indonesiërs en Chinezen en leidde dit tot (innerlijke) conflicten?

3.1 'Een feest van wederzien en hartelijk welkom'

Hildering kwam in Surabaya terug om de zendingspost te bezetten en zodra het mogelijk was contact op te nemen met de Chinese en de Javaanse kerken. De eerste maanden was hij echter voornamelijk werkzaam als predikant in de, overwegend Europese, Protestantse Kerk in Indonesië (GPI) en als kerkelijk verbindingsofficier, waarvoor hij nauwe contacten onderhield met het Nederlandse bestuur.

Toen Hildering zijn stad terugzag kon hij wel 'huilen van narigheid'. Overal zag hij 'verwoesting en verlatenheid'.¹¹⁷ Hij was ervoor gewaarschuwd. De familie Sie, waar hij evenals in het najaar van 1945 zou logeren, had hem geschreven dat er in hun straat verschillende bommen waren gevallen, hun huis was echter gespaard gebleven.¹¹⁸ Een zendingszuster schreef: 'We moeten er een dikke punt achter zetten. Alles, maar dan ook alles ligt in puin. [...] Soerabaia is nu een leeggevochten stad.'¹¹⁹ De predikant Le Mat typeerde Surabaya als 'één groot kerkhof.'¹²⁰ Hoewel de grote slag voorbij was, en de Amacab begonnen was om het openbare leven en de infrastructuur in de stad te herstellen, werd er nog dagelijks (in de omgeving van) de stad gevochten.¹²¹ De Europese bevolking was getalsmatig klein, van de Chinese bevolking, die in november met duizenden gevlucht waren, was een groot deel inmiddels teruggekeerd, van de Javaanse bevolking was slechts een klein deel teruggekeerd. En dan waren er nog de duizenden weggevoerden. 'Temidden van dit leed en de naweeën van de hier gevoerde strijd was er deze eerste dagen toch het feest van het wederzien en het hartelijk welkom dat van alle kanten werd bereid.'¹²² In oktober was zijn vroegere pastorie weer bewoonbaar, en verhuisde Hildering naar Ketabangkali nr. 23. In dit grote huis hoefde hij niet alleen te wonen. Mevrouw L. Steenbergen, 'tante Lau', voor de oorlog hoofd huishoudelijk bedrijf van het zendingshospitaal in Mojowarno, zwaaide nu de scepter over de huishouding in de pastorie. Hildering was vol lof over haar, ze 'verzorgde en koesterde hem', was een 'meesteres op het gebied van de Indische kookkunst' en

¹¹⁷ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 6 juni 1946, HUA ARvdZ (1102-2), inv.nr. 6469.

¹¹⁸ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 16 maart 1946, idem.

¹¹⁹ Brief zr. M. Schuurman aan zendingsdirectie, 24 maart 1946, HUA ARvdZ:r (1102-1), inv.nr. 4341.

¹²⁰ Afscheidspraak ds. Le Mat in de Bubutankerk, 2 februari 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6202. L.A.F. Le Mat was predikant in de Protestantse Kerk in Indonesië te Soerabaja. Hij kwam in november 1945 terug in Surabaya en maakte een begin met de wederopbouw van de gemeente.

¹²¹ Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 139.

¹²² Brief Hildering aan zendingsdirectie, 6 juni 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

wist als 'bijzondere planten- en kruidendeskundige de tuin rendabel te maken.'¹²³ Dat was een uitkomst in een stad als Surabaya, waar voedsel schaars en het leven duur was. Daarnaast was per 1 oktober de heer Go Tak Sioe, begonnen als tokohouder van het Bijbeldepot en colportagebedrijf van de Oost-Java zending. Hildering had het archief van de zending en de voorraden van het Bijbeldepot teruggekregen van een Javaanse en Chinese christen, die dat tijdens de oorlog voor hem bewaard hadden. Mevrouw Tan Kiem Nio, had het kantoorwerk op zich genomen.¹²⁴ Eind 1946 begon er werk te komen op de wachtpost van de zending, een echte werkpost was het echter nog niet.

In de eerste maanden van zijn verblijf in Surabaya richtte Hildering zich dan ook vooral op zijn taak als predikant van de PKI. In de krant had een advertentie gestaan dat Hildering de protestantse predikant K.G. Eckenhausen zou opvolgen als voorzitter van de kerkenraad en liaison-officier (kerkelijk verbindingsofficier). De functie bleek dus meer te omvatten dan alleen voorganger in de gemeente. Hard werken had Hildering echter nooit geschuwd: 'Na vier dagen verblijf te Soerabaja is er reeds weer een overvloed van arbeid die met vreugde mag aangepakt worden'. Zijn uitgebreide taak zag hij als een buitenkans, omdat 'juist de functie van liaison-officier vanzelf leidt tot een zo nauw mogelijke samenbinding van alle kerken, Oosterse en Westerse [...] en zodoende is deze functie er een die bij uitstek ligt in de lijn van de zendingsarbeid.'¹²⁵ Dit klonk vrij luchtig, de GPI gold echter in Indonesië als 'de steunpilaar van het koloniale regime' en zijn nieuwe functie had Hilderings relatie met Chinezen en Indonesiërs kunnen schaden.¹²⁶ Op zondag 9 juni, eerste pinksterdag, hield hij zijn intrededienst voor de protestantse gemeente in de Bubutankerk. Van deze dienst is alleen de liturgie gearchiveerd. De preek die hij een week later hield is wel geheel bewaard gebleven en bevatte de radicaliteit die Hildering eigen was. Centraal stond de tekst 'Geloofd zij de God en Vader van onzen Heer Jezus Christus, de Vader der barmhartigheden en de God aller vertroosting, die ons troost in al onzen druk, zodat wij hen, die in allerlei druk zijn, kunnen troosten met de troost, waarmede wij zelf door God vertroost worden' (2 Kor 1:3-4).

Kunnen wij nog niet mee, omdat wij te zeer gedrukt zijn, te zwaar geslagen, te diep gewond? Omdat de weduwen in hun donkerheid en uitzichtloosheid nog rouwen, omdat er voor hen geen herstel en hereniging meer bestaat, omdat haar mannen omkwamen aan de doodslijn Moulmijn-Bangkok, getorpedeerd en verdronken, of ten dode gefolterd werden bij de Ken Pei Tai? Omdat die mannen treuren over het liefste wat zij hadden, hun

¹²³ Brief Hildering aan O. Dedecker, 4 maart 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

¹²⁴ Hildering, 'Financieel verslag 1946', 4 januari 1947 en 'Verslag 1946 Bijbeldepot en colportage', 9 januari 1947, idem.

¹²⁵ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 6 juni 1946, idem.

¹²⁶ Van de Wal, *Tot op het bot verdeeld*, 129.

vrouwen die bezweken zijn in de hongerkampen? Omdat die moeders dat schrikbeeld niet meer kwijt kunnen raken, van hun zonen die voor haar ogen werden vermoord in Soerabaja's straten? Omdat die kinderen die van beide ouders beroofd werden in de stormen dezer jaren, daar zo verweesd en verlaten staan aan de kanten van onze levensweg? Hoe is het met ons? Hebben wij onze harpen aan de wilgen gehangen? Of zijn wij zo getroost in al onzen smart, dat wij, opgetrokken uit de diepte, alle registers opentrekken om het vol accord der lofzegging te doen opstijgen tot den God van al onzen vertroosting?¹²⁷

Hildering bracht niet alleen in zijn preken kerk, actualiteit en politiek samen. Op de kerkenraadsvergaderingen stond het punt 'Kerk en Politiek' vaak op de agenda.¹²⁸ Helaas zijn er geen notulen van deze vergaderingen bewaard gebleven, zodat we niet weten wat er besproken werd. Daarnaast werd er verschillende keren door het bestuur van de GPI een gebedsbijeenkomst belegd naar aanleiding van de politieke situatie. Onder andere op 30 juni en op 31 augustus, de verjaardag van koningin Wilhelmina. Het kerkbestuur was zich ervan bewust dat dit laatste 'in bepaalde kringen verkeerd opgevat kan worden als het partij kiezen door de kerk in de politieke strijd van heden.'¹²⁹ In een rondschrĳven deed zij haar best om deze opvatting te ontkrachten. Begin 1947 leidde de politieke toestand tot een scheiding in de kerkenraad. 'In het nieuwe Indonesia van na de oorlog komt overal de nadruk op een eigen en zelfstandige Indonesische leiding voor Indonesische zaken. Daarin mag de kerk niet achterblijven.'¹³⁰ Hildering betreurde het wel, want het ging in tegen zijn streven naar kerkelijke eenheid en oecumene. Een middenweg werd gevonden door beide kerkenraden eens in de drie maanden samen te laten vergaderen.

Naast zijn werkzaamheden voor de GPI liet Hildering geen 'gelegenheid verloren gaan om contacten met de Javaansche en Chineesche wereld te zoeken'. Crommelin meende hem zelfs te moeten verzoeken 'hierbij de noodige voorzichtigheid te betrachten' en zich 'niet zonder noodzaak in gevaar te begeven.'¹³¹ Hildering had in Singapore via de familie Sie vernomen dat er veel slachtoffers gevallen waren onder de Chinezen. Terwijl het geweld tegen Indo-Europeanen na 1945 grotendeels ophield, begon het grootschalige geweld tegen Chinezen vanaf 1946.¹³² Zij werden gezien als sympathisanten van het koloniale bestuur en hadden een bevoorrechte positie

¹²⁷ Hildering, preek 'Vertroosting', 16 juni 1946, HDC Archief-Hildering, inv.nr. 7.

¹²⁸ Bijvoorbeeld op de agenda voor de kerkenraadsvergadering van 3 februari 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6202.

¹²⁹ Rondschrĳven bestuur Protestantse Kerk in Indonesië, 25 juni 1946 en 'Oproep tot gebed', 30 juni 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6541.

¹³⁰ Brief van de kerkenraad der protestantse gemeente Soerabaia aan de gemeente, februari 1947, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4341.

¹³¹ Brief Crommelin aan Hildering, 26 juli 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

¹³² Mary Somers Heidhues, 'Anti-Chinese violence in Java during the Indonesian Revolution, 1945-49', *Journal of Genocide research* 14:3-4, (september-november 2012) 381-401, aldaar 382.

gehad in de kolonie. In het verleden waren zij bij onrust in de archipel vaak het doelwit geworden van de volkswede. Ten opzichte van de onafhankelijkheid waren de Chinezen verdeeld. Sommigen sloten zich aan bij de Republiek, velen sympathiseerden met het anti-kolonialisme. De inzet van Nederlandse troepen op Java, bracht de Chinese bevolkingsgroep in gevaar. Aanvallen van de Indonesiërs leidden ertoe dat de Chinezen hun bescherming bij de Nederlanders zochten, ondanks hun aversie tegen de terugkerende koloniale macht.¹³³

Ondanks dat Hildering in 1940 voorzitter werd van de Oost-Java zending en zijn werkerterrein zich uitbreidde, bleef de band met de Chinese gemeenschap bestaan. Onder andere door zijn functie als adviserend lid van de Chinese synode. Het was voor hem dan ook een feest om in 1946 terug te keren in de Chinese gemeenschap die 'steeds zo trouw en open was gebleven'. Drie dagen na zijn aankomst in Surabaya had Hildering al een diner met alle predikanten en voorgangers van de Chineessprekende gemeente en verschillende vooraanstaande figuren uit de Chinese wereld. De Chinese gemeente bleek in de Japanse jaren te zijn gegroeid en 'blaakte van ijver en zucht tot expansie'.¹³⁴ In Hilderings brieven is niets te lezen over frictie tussen hem en de Chinezen of angst bij de Chinezen om contact met hem als Europeaan te hebben. Dit kan komen doordat de plaatsen die hij bezocht onder Nederlands bestuur stonden, en de Chinezen bescherming van de Nederlanders genoten. Daarnaast kan ook de onafhankelijke positie van de kerken een belangrijke rol gespeeld hebben. Hildering bekleedde zijn adviserende functie op uitnodiging van de Chinese kerken. De mensen die Hildering in de eerste maanden hielpen waren bijna allemaal Chinezen, uitgezonderd de Javaanse voorganger M. Poeger, die zijn archief bewaard had. Dankzij de Chinezen kon hij het werk op de wachtpost oppakken.

De contacten met de Javanen bleken veel moeizamer, ondanks de positieve eerste indrukken. 'Ook was er een uiterst hartelijk welkom van Ambonse, Menadonese en Javaanse zijde. De Javaanse kring is nog maar klein; maar het was iemand uit deze kring die mij een bundel bezorgde, waarin al onze officiële acten en belangrijke papieren zich bevonden.'¹³⁵ Hildering hoopte dan ook 'dat in geheel Java de constructieve arbeid van opbouw en herstel, ook op het geestelijk terrein van Kerk en Zending, spoedig een aanvang zal mogen nemen in herstelde harmonie en samenwerking.'¹³⁶ Surabaya was op dat moment een geallieerde enclave in een voor Europeanen ontoegankelijk Republikeins gebied. Slechts drie Javaanse gemeenten lagen in bezet gebied. Dit veranderde vanaf half juni, toen Nederlandse troepen verschillende gebieden in de omgeving van Surabaya bezetten.¹³⁷ Hildering benutte deze mogelijkheid door de plaatsen zo spoedig mogelijk te bezoeken. Als liasion-officier probeerde hij de gemeente te ondersteunen met

¹³³ Somers Heidhues, 'Anti-Chinese violence', 384-385.

¹³⁴ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 6 juni 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ Ibidem.

¹³⁷ Bussemaker, *Bersiapl!*, 259.

bijvoorbeeld kleding.¹³⁸ De indrukken die hij opdeed waren zeer divers. In sommige plaatsen, zoals Surabaya, Mojokerto en Mojosari was de hele of een groot deel van de gemeente tijdens de Nederlandse bezetting weggetrokken. In Mojokerto keerde de gemeente na verloop van tijd weer terug. In Sukarame was de gemeenten nog intact.¹³⁹ De predikanten reageerden verschillend op de bezetting. Sommige bleven, terwijl hun gemeente wegging, anderen trokken weg, terwijl de gemeente bleef en een aantal gingen met hun gemeenten mee. De predikant van Wijung lijkt een uitzondering te zijn geweest. Hij trok in het najaar van 1945 naar Surabaya en weigerde terug te gaan naar zijn gemeente. Om zijn gezin maatschappelijk veilig te stellen ging hij voor het Nederlandse bestuur werken.¹⁴⁰

De persoonlijke contacten van Hildering met de verschillende Javaanse gemeenten, voor zover zij ter plaatse waren, waren goed. Officiële contacten waren er nagenoeg niet. Het zendingsconsulaat drong erop aan om begrip te hebben voor de situatie van de Indonesische christenen. De gebeurtenissen van het afgelopen jaar hadden de christenen beangstigd, met de reactie 'dat men maar niet teveel met Nederlanders in aanraking wil komen en de neiging heeft zich meer republikeins te tonen dan de republikeinen zelf.' Nu de toestand rustiger werd ontstond er 'een werkelijke liefde voor en trots op de republiek. Maar de angst zit er diep in.'¹⁴¹ Verzet van de zending tegen de Republiek en de onafhankelijkheid zou bovendien de positie van christenen in de Republiek kunnen schaden. Dit had als consequentie dat de zending mogelijk partij voor Indonesië en tegen Nederland zou moeten kiezen. Met het nieuwe jaar leken de zendingsdirectie en -consuls hoopvoller gestemd. Er werd een contactcommissie ingesteld voor het eerste officiële contact met de Indonesische kerken. Ook Hildering had zitting in deze commissie. In april 1947 liet de Raad van Kerken op Java weten dat hij bereid was om met de commissie te spreken. De Raad benadrukte echter dat de zending een taak van de binnenlandse kerken was en verweet de buitenlandse kerken dat zij schade toegebracht hadden aan de zelfstandigheid, eenheid en ontwikkeling van een zelfstandige Indonesische kerk.¹⁴² Deze reactie toont aan hoe complex de verhouding tussen zending en kerk lag.

3.2 Wederopbouw in bezet gebied

Sinds december 1945 was Surabaya een bezette stad. In november 1946 nam het Nederlandse leger de bezetting van de Britten over. Het Nederlandse bestuur werd hersteld en de koloniale

¹³⁸ Brief Hildering aan hoofd Rode Kruis Soerabaja, 6 augustus 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6430.

¹³⁹ Aantekeningen Hildering 23 augustus 1946, aantekeningen Hildering 7 februari 1946, idem.

¹⁴⁰ Hildering, 'Een oecumenisch jaar. Kort verslag over een klein jaar arbeid te Soerabaja, juni 1946-april 1947', 25 april 1947, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 3525.

¹⁴¹ Uittreksel uit de brief van de zendingsconsul, 23 november 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

¹⁴² Brief Th.B.W.G. Gramberg en E.G. van Kekem aan zendingsarbeiders op Java, 13 januari 1947 en brief Javacommissie aan SZC, 15 april 1947, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4341.

verhoudingen leken terug te keren. Welke contacten had Hildering met het Nederlandse leger en bestuur en leidde dit tot conflicten met zijn loyaliteit aan de onafhankelijkheid?

Vanaf zijn terugkeer in Surabaya werkte Hildering nauw samen met de Allied Military Administration Civil Affairs Branch (Amacab), het Nederlandse civiele bestuur. Op 2 december was de Amacab begonnen met de wederopbouw van Surabaya. Zij nam taken als voedselvoorziening, vervoer, medische verzorging, post, financiën, onderwijs, huisvesting en wederopbouw over van de Britse militaire autoriteiten.¹⁴³ Nederlanders en Indo-Europeanen namen hun oude posities weer in, in het bestuur, de dienstverlenende sector en het bedrijfsleven. Er trad een 'normaliseringsproces' in.¹⁴⁴ Dit betekende niet dat de vooroorlogse situatie geheel hersteld werd. Zeker niet voor de zending. De zending was voor de oorlog een omvangrijke organisatie geweest, met eigen posten, scholen en ziekenhuizen, die door zendingsarbeiders bezet werden. Na 1945 werden alleen gouvernementsleerkrachten toegelaten op Java, de zendingsartsen werden opgenomen in de Dienst Volksgezondheid (DVG), wees- en diaconessenhuizen kwamen onder verantwoordelijkheid van Amacab te staan.¹⁴⁵ Veel zendingsgebouwen waren tijdens de oorlog beschadigd, verwoest of in gebruik genomen door Indonesiërs of het Nederlandse leger. Tegelijkertijd leverden de zending en de kerkelijke gemeenten een belangrijk aandeel in de wederopbouw.¹⁴⁶ Als kerkelijk verbindingsofficier, onderhield Hildering de contacten tussen het kerkelijk werk te Surabaya en de Amacab. Hij kwam op voor de kerkelijke belangen, zoals de teruggave van zendingseigendommen en de subsidiëring van kerkelijk werkers. Daarnaast regelde hij praktische zaken als de aanvraag van reispassen, het verzorgen van vervoer en het opknappen van kerkelijke gebouwen. De Amacab richtte van haar kant verzoeken tot Hildering om kerkelijke gebouwen voor haar organisatie te mogen gebruiken.¹⁴⁷ Een ander aspect van Hilderings functie was het uitbrengen van reisverslagen aan de Amacab. In deze verslagen gaf hij informatie over de kerkelijke situatie in de plaatsen die hij bezocht had, maar ook over de reactie van Indonesiërs op de komst van de Nederlanders. Hij

¹⁴³ Reus, 'Wat doet de AMACAB voor de Indonesische bevolking?', UB Leiden, KITLV Collectie-J.A. Reus; Bussemaker, *Bersiap!*, 257-258.

¹⁴⁴ Limpach, *De brandende kampongs*, 181.

¹⁴⁵ De zendingsleraar, A.G.H. Bechger, die vanwege de oorlog in Europa niet terug had kunnen keren van zijn verlof in Nederland naar Indonesië, schreef in 1946 naar Hildering dat hij alleen in gouvernementsdienst naar Indonesië terug zou kunnen keren: brieven A.G.H. Bechger aan Hildering, 23 juli 1946 en 18 september 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6253. De zendingsartsen dr. en zr. Kruyt waren van 1945-1947 werkzaam in DVG-verband, na hun verlof was er lange tijd discussie of zij opnieuw in DVG-verband of dat zij nu in zendingsverband uit zouden mogen komen: brief Hildering aan zendingsconsul, 19 november 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469; Brief Hildering aan zendingsdirectie 23 september 1948, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345. Zie ook: Van Bergen, *Een menslievende en nationale taak* 127. Voor de wees- en diaconiehuizen zie: Hildering, 'Kort verslag over het tijdvak december 1945 tot oktober 1946 uitgebracht aan het hoofd van de afdeling Onderwijs en Eredienst te Soerabaja, 11 oktober 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6217.

¹⁴⁶ Brief Hildering aan het hoofd Bevolkingszaken, 22 maart 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6202.

¹⁴⁷ De brieven van Hildering en Amacab zijn te vinden in HUA ARvdZ, inv.nr. 6202.

rapporteerde of de bevolking van een plaats na bezetting door de Nederlanders gebleven was of geëvacueerd was, en of zij naderhand terugkeerde of niet. Hij schreef over vernieling, rampok en intimidatie.¹⁴⁸

Te Modjosari was het weer alleszins droef gesteld. Van de Javaanse gemeente was geen spoor te vinden. Van de Chinese gemeente was een deel ter plaatse teruggekeerd, zo snel mogelijk na de bezetting [...] Toch waren zij te laat terug om de rampas te kunnen keren. Zij waren allen met levensbedreiging gedwongen geworden om de plaats binnen twee uren te verlaten, en bij terugkeer was alles leeggeroofd.¹⁴⁹

Ook het Nederlandse geweld werd genoemd. Zo schreef Hildering dat bij de Nederlandse bezetting van Mojokerto een klein aantal Javaanse christenen was overgebleven, die niet naar de kerk durfden uit angst dat er in de tussentijd huiszoeking gedaan zou worden. Zoiets was namelijk in Sidoarjo gebeurd. Op Hilderings aanraden hadden christenen contact gezocht met de predikant van de mariniersbrigade.

Maar de vreugde van hun eerste kerkgang werd onmiddellijk vergald, doordat zij bij thuiskomst bemerkten dat deur en ramen geforceerd waren en een patrouille van de V.D.M.B. bezig was hun gehele huis overhoop te halen. Daarbij werden zij afgesnauwd, er werd gevloekt en mevrouw P. zelfs geschopt, alles – zoals achteraf bleek – geheel ten onrechte. Evenwel is tot op heden noch excuus aangeboden, noch de schade hersteld.¹⁵⁰

Het lijkt er bijna op alsof Hildering als een inlichtingendienst fungeerde. De zendingsdirectie vond het ‘merkwaardig’ dat Hildering aan de Amacab rapporteerde.¹⁵¹ Hildering reageerde hierop dat de afdeling Onderwijs en Eredienst hem om een rapport gevraagd had. Wat hij redelijk vond, omdat zij sinds december 1945 de kosten voor de erediensten gedragen hadden. Per 1 november 1946 werd deze subsidie beëindigd. Vanaf die tijd bracht hij alleen nog rapport uit, wanneer hij een speciale reispas of militaire begeleiding nodig had bij zijn reizen.¹⁵² De samenwerking tussen Hildering en het Nederlandse bestuur was goed. In zijn brieven liet hij zich ook niet negatief uit over het Nederlandse gezagsherstel in Indonesië. Wel betreurde hij het dat dit met militaire middelen gebeurde, maar hij leek dit als een noodzakelijk kwaad te zien. Meermalen schreef hij

¹⁴⁸ Hildering, ‘Kort verslag over het tijdvak december 1945 tot oktober 1946 uitgebracht aan het hoofd van de afdeling Onderwijs en Eredienst te Soerabaja, 11 oktober 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6217; Hildering aan den assistent-resident T.B.D. te Modjokerto, 8 april 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6183.

¹⁴⁹ Ibidem.

¹⁵⁰ Ibidem. V.D.M.B. is de afkorting voor Veiligheidsdienst van de Mariniersbrigade.

¹⁵¹ Brief S.C. van Randwijck aan Hildering, 30 oktober 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

¹⁵² Brief Hildering aan zendingsdirectie en – consuls, 8 april 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

dat hij hoopte dat de rust en orde spoedig hersteld zou worden. Een zinsnede die door de Nederlandse overheid werd gebruikt als rechtvaardiging van haar optreden in Indonesië.¹⁵³

Naast de contacten met het Nederlandse bestuur had Hildering ook veelvuldig contact met het Nederlandse leger. Met name met de legerpredikanten en de militairen. Op Oost-Java was de A-divisie gelegd, die bestond uit de X-Brigade en de Mariniersbrigade. Zoals al eerder genoemd landden de eerste Nederlandse troepen op 4 februari 1946 in Surabaya. Diezelfde dag arriveerde ook de commandant van de Nederlandse mariniersbrigade, kolonel M.R. de Bruyne.¹⁵⁴ Een maand later volgde de Nederlandse mariniersbrigade. Vanaf half maart begonnen zij de posten van de Britten over te nemen. Op 29 maart ging de X-brigade aan wal in Surabaya. Begin mei vertrokken de laatste Britse troepen uit Surabaya. De A-divisie bleef echter tot 30 november onder Brits bevel staan. Vanaf juni voerde de mariniersbrigade verschillende acties uit, waardoor het Nederlandse gebied werd uitgebreid.¹⁵⁵ Hierboven werd al genoemd dat Hildering van deze situatie gebruik maakte om verschillende gemeenten te bezoeken.

Binnen het leger had Hildering de meeste contacten met de legerpredikanten. Iedere maandagmorgen kwamen zij van 8 uur tot 10 uur bij elkaar in de predikantenkring. Deze kring, waarvan Hildering de voorzitter was, werd gevormd door alle predikanten uit Surabaya: burger en militair, Nederlands, Indonesisch en Chinees. Tijdens de bijeenkomsten werd er door een van de predikanten een inleiding gehouden en werden er kerkelijke kwesties besproken. Zo'n inleiding kon een theologisch onderwerp hebben, maar kon ook een informatief karakter dragen, bijvoorbeeld over 'De kerkelijke ontwikkeling in Indonesië.'¹⁵⁶ De kerkelijke kwesties bestonden uit het verdelen van het pastorale werk onder zieken en gevangenen, het houden van radiomediaties, het verdelen van preekbeurten en ter beschikking stellen van kerkgebouwen, het verzorgen van kerkdiensten in de evacuatiekampen of van het vervoer van de evacuatiekampen naar de kerken in de stad.¹⁵⁷ Een belangrijk onderwerp van bespreking was het opzetten van een zogenaamde churchpool. De churchpool was een initiatief om het predikantentekort op te vangen door predikanten in elkaars kerken te laten voorgaan en om het onderscheid tussen civiele en

¹⁵³ Gert Oostindie, *Soldaat in Indonesië 1945-1950. Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2015) 51.

¹⁵⁴ Over de benoeming van de commandant voor de Mariniersbrigade was een meningsverschil ontstaan tussen legercommandant S. Spoor, die kolonel KNIL C. Giebel wilde benoemen en de minister van Marine, J.M. de Booy, die eiste dat kolonel der mariniers J.M. de Bruyne in die functie benoemd zou worden. De Moor stelt dat achter dit benoemingsconflict een streven van de Koninklijke Marine naar een zo zelfstandig mogelijke positie en inzet schuilging, zie: J.A. de Moor, *Generaal Spoor. Triomf en tragiek van een legercommandant* (Amsterdam 2011) 213-214.

¹⁵⁵ Bussemaker, *Bersiap!*, 258-259; De Jong, *De terugtocht*, 78-81, 100; De Moor, *Generaal Spoor*, 245-246.

¹⁵⁶ Brief Hildering aan Regerings Voorlichting Dienst, 12 maart 1947 en aantekeningen Hildering 'Predikantenkring 1946', HUA ARvdZ, inv.nr. 6200.

¹⁵⁷ Aantekeningen Hildering, 'Geestelijke verzorging evacuatiekampen', HUA ARvdZ, inv.nr. 6542; 'Kerkgids voor hen die nieuw zijn in Surabaya'; brief Hildering aan de pers te Soerabaja, 28 juni 1946; Notulen wijkvergadering, 17 februari 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6202.

militaire diensten op te heffen.¹⁵⁸ Deze oecumenische samenwerking, lag geheel in Hilderings straatje, maar stuitte bij sommige leden van de kring op bezwaren:

Wij hebben samen gezocht naar het goede evenwicht tussen twee waardevolle objecten: aan de ene kant de goede en eensgezinde samenwerking, waar we allen zo hartelijk dankbaar voor zijn; en aan de andere kant de waakzaamheid in geestelijke verantwoordelijkheid voor het eigene van ieders kerkelijke verband en de zorg voor de kudde, aan ieder onzer in het bijzonder toevertrouwd.¹⁵⁹

Het concept werd uiteindelijk door de legerpredikanten afgewezen. Zij lieten weten dat de diensten in de Bubutankerk beschouwd moesten worden als garnizoensdiensten, uitgaande van de militair protestantse noodgemeente te Surabaya, geleid door voorgangers 'die door en uit de veldpredikerskring worden aangewezen.'¹⁶⁰ Dit betekende echter niet dat er helemaal geen uitwisseling plaats vond. Zo spraken civiele predikanten soms tijdens militaire begrafenissen en werden een aantal legerpredikanten na afloop van hun diensttijd opgenomen als predikant in de GPI.¹⁶¹ Behalve legerpredikanten ontmoette Hildering regelmatig officieren van het Nederlandse leger. Sinds zijn aankomst in Surabaya in 1932 was hij als oud-reserve officier van de Koninklijke Landmacht opgenomen in de Nederlandse Christen Officieren Kring (NCOK). Deze kring was in 1929 in Nederland opgericht met het doel om christelijke officieren met elkaar in contact te brengen en met elkaar van gedachten te wisselen over christelijke principes en levenswandel. In juli 1946 werd de kring van Surabaya heropgericht. Officieren en predikanten kwamen bij elkaar voor Bijbelkringen, lezingen en boekbesprekingen.¹⁶²

Hildering had ook veelvuldig contact met de militairen die in Surabaya gelegerd waren. Hij kwam hen tegen in de kerkdiensten en maakte van hun diensten gebruik als militair geleide of bij het vervoeren van evacués naar de kerkdiensten. Van het begin af aan kwamen er militairen bij hem thuis. Sommigen kwamen een enkele keer langs, anderen genoten regelmatig van de

¹⁵⁸ Hildering, 'Bezinning over een mogelijke Churchpool', 25 juni 1946; brief Hildering aan de collega's 01-07-1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6200.

¹⁵⁹ Brief Hildering aan de collega's 01-07-1946, HUA ARvdZ, idem. Algra schrijft dat er in 1945 op veel plaatsen oecumenische diensten gehouden werden, toen de situatie normaliseerde gingen mensen weer naar hun eigen kerken, zie: Algra, *Gereformeerde Kerken*, 280-283, 290-292; Chr. Harinck en B. Luttikhuis, 'Verzuilde oecumene: gereformeerde jongens overzee tussen Hollandse verwachtingen en Indische verleidingen', in: M. van den Berg en G. Harinck (red.), *De kerken en de oorlog in Indonesië* (nog te verschijnen).

¹⁶⁰ Brief divisie-legerpredikant majoor ds. D.C. Buenk aan Hildering, 9 oktober 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6202.

¹⁶¹ 'Opening ereveld Kembang Koening, protestants begrafenisritueel', 8 maart 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6183; Brief Hildering aan collega's, 12 maart 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6200.

¹⁶² Brief E.G.A. Glazener aan NCOK afdeling Soerabaja, 20 september 1946, HDC Archief-Nederlandse Christen Officieren Kring; Brief Hildering aan Nijbakker (secr. NCOK en secr. Krijgsraad KNIL te Batavia), 23 december 1946, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345.

huiselijkheid, eerst bij de Chinese familie en later in de pastorie. Soms nodigde Hildering de militairen persoonlijk uit, soms nodigden zij zichzelf uit: 'Laat mij kort en duidelijk zijn. In Holland is het de goede gewoonte om militairen uit de kerk mee te nemen naar huis.'¹⁶³ Daarnaast zette Hildering zich in voor de oprichting van militaire tehuizen in Surabaya. Hij werd voorzitter van de afdeling Surabaya van de Young Men's Christian Association (YMCA). Het bestuur, dat gevormd werd door burgers en militairen 'stelt zich voor om niet alleen wat huiselijkheid en gezelligheid aan te bieden, maar wil tevens het geestelijk-culturele leven in de meest uitgebreide zin van het woord bevorderen.'¹⁶⁴ Aan de oprichting van het tehuis werkten mariniers, Chinese timmerlieden en ook koelies mee. 'Veel werk word verzet door groepen van 50 en af toe 100 extremisten, gevangenen der 1^e mariniers brigade.'¹⁶⁵

3.3 'Duik er maar in, het zal je een dagelijkse vreugde zijn'

In het jaar dat Hildering de wachtpost in Surabaya bezette had hij veelvuldig contact met Nederland. Hij correspondeerde met de zendingsdirectie en met vrienden en schreef artikelen voor verschillende bladen.¹⁶⁶

In zijn eerste brieven uit Surabaya en in de verslagen over zijn reizen gaf Hildering uitgebreide beschrijvingen over de situatie op Java. Hij schreef over de aanblik van de stad, over de verwoestingen en het geweld, over de mensen die gevlucht, gevangengenomen of vermoord waren en het aantal mensen dat weer terug kwam.¹⁶⁷ Hij schreef ook over de onderhandelingen tussen Nederland en Indonesië, 'het is van harte te hopen dat ze in Batavia een accord zullen bereiken. Voor de zending kan het er alleen maar beter op worden, geestelijk zuiverder.'¹⁶⁸ Zijn hoop op een spoedige oplossing van het conflict bleek telkens opnieuw ijdel, eind december verzuchtte hij: 'Nu zit ik hier aan 't front, en ondanks de wapenstilstand en overeenstemming is er nog dagelijks gevecht in de omgeving.'¹⁶⁹ Hoewel het geweld van de revolutie en het onafhankelijkheidsstreven van de Indonesiërs nauw met elkaar verbonden waren, bleef Hildering deze twee zaken los van elkaar zien. Het geweld schreef hij per definitie af, de onafhankelijkheid steunde hij. In tegenstelling tot veel Nederlanders was Hildering ervan overtuigd dat het geweld

¹⁶³ Brief J. Vuurmans aan Hildering 17 juni 1946; Brief marinier aan Hildering 28 december 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6456.

¹⁶⁴ 'De YMCA in Soerabaja', *De Nieuwe Courant* (11 september 1946), HUA ARvdZ, inv.nr. 6177.

¹⁶⁵ Maandrapport C. Broersen aan bestuur YMCA, 1 oktober 1946, idem.

¹⁶⁶ Artikelen van Hildering en zijn vrouw, *Het Kerkblad*, 6 juli 1946, HDC Archief-Hildering, inv.nr. 4; Verzoek aan Hildering om artikelen te schrijven voor *De Hervormde Kerk*, brief zendingsdirectie aan Hildering, 14 juni 1946, HUA ARvdZ, 6469.

¹⁶⁷ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 6 juni 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469; Brief Hildering aan medewerkers OJZ, 21 juni 1946, HUA ARvdZ, 6213.

¹⁶⁸ Brief Hildering aan Buskes, 23 oktober 1946, HDC Archief-Buskes, inv.nr. 16.

¹⁶⁹ Brief Hildering aan S.C. van Randwijck, 28 december 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6352.

door een minderheid bedreven werd, terwijl de meerderheid van de bevolking onafhankelijk wilde zijn.

Het is er nu *aman dan tentarem*, maar dit betekent niet dat ze niet voor *merdeka* voelen. Dit zeker wel maar niet op zulk een bloedige manier, zoals ook voor de radio werd uitgesproken door een *kijai* die teruggekomen was van zijn dwaling en *pemoeda's* en extremisten nu bezwoer om zich te laten bezinnen en langs vreedzame weg te verkrijgen wat voor ze gereed lag in stede van zo dwaas te woeden tot schade van land en volk van Indonesië. Het is hartelijk te hopen dat zulke stemmen gaan doordringen.¹⁷⁰

Hildering ging echter steeds meer beseffen dat de weg naar onafhankelijkheid niet zomaar 'gereed lag'. Naar aanleiding van het akkoord van Linggadjati schreef hij: 'In de regionen der hoge politiek is er nu een begin van accoord als hoopvol teken; maar in de praktijk, in de gevoelens en uitingen is er nog weinig hoopvols.'¹⁷¹ Dit had ook zijn weerslag op de formele contacten met de Javaanse kerk. Hildering had vol enthousiasme de wachtpost betreden 'ik hoop dat Oost-Java spoedig weer open is en we samen mogen arbeiden aan de opbouw.'¹⁷² Een half jaar later was er echter weinig van dit optimisme over 'ik denk niet dat we al spoedig met de Oost-Javaanse kerk kunnen onderhandelen en ben bang dat de poorten van Oost-Java nog lang gesloten blijven.'¹⁷³

Hildering hoopte dus dat een politiek akkoord de nieuwe verhoudingen tussen Nederland en Indonesië zou bewerkstelligen. Als dat er was, en de orde en rust weerkeerde dan zouden zending en kerk weer samen kunnen arbeiden. Waarschijnlijk zag Hildering ook voor de opbouw van Indonesië een gezamenlijke rol voor Nederland en Indonesië weggelegd. In het bovenstaande werd al ingegaan op de nauwe contacten die Hildering met zowel het Nederlandse bestuur als het Nederlandse leger had. Hoewel hij het betreunde dat zijn terugkeer alleen mogelijk was geweest door het militaire optreden, liet hij zich in zijn brieven zeer positief uit over de terugkeer van het Nederlandse bestuur. In de stille, rustige dessa daverden de militaire wagens

Maar de bevolking is er reeds weer op verhaal gekomen na de bewogen maanden die achter den rug liggen. De school is weer overvol en de kinderen zien er behoorlijk gekleed en gevoed uit. De kali stroomt weer zodat de sawahs weer bevoeid kunnen worden. Het eigen Javaanse bestuur is weer ingesteld, zodat van allerlei orderlijk gedistribueerd kan worden. In de

¹⁷⁰ Brief Hildering aan medewerkers OJZ, 21 juni 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6213.

¹⁷¹ Brief Hildering aan medewerkers OJZ, 31 december 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6213.

¹⁷² Brief Hildering aan zendingsdirectie, 6 juni 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

¹⁷³ Brieven Hildering aan medewerkers OJZ, 21 juni 1946 e 31 december 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6213.

schreiende nood op medisch gebied wordt dagelijks voorzien door de militaire geneeskundige dienst, waarbij verplegers de gehele dag aan een stuk door bezig zijn met hun polikliniek.¹⁷⁴

Een citaat dat zeer veel lijkt op de Nederlandse propaganda. Dit zou erop kunnen duiden dat de Nederlandse rechtvaardiging van de missie als opbouwmissie zeker in het eerste jaar meer overeenkomst met de realiteit vertoonde dan door historici aangenomen wordt.¹⁷⁵ De komst van het Nederlandse leger bracht echter niet alleen orde en rust. Hildering benoemde ook de gewelddadigheden, zoals het hierboven beschreven voorval in Sidoarjo.¹⁷⁶ Bovendien stond een groot deel van de Europese gemeenschap in Indonesië vijandig tegenover de Republiek. In de kerstpreek had hij de gemeente gevraagd of zij ‘de boodschap der engelen al zo verstaan hebben dat ze met Javaan en Japanner aan het Heilig Avondmaal zouden kunnen zitten.’ Hij begreep hun afkeer van en vrees voor een eventueel akkoord echter wel, ‘gezien wat men aan den lijve heeft moeten ondervinden.’¹⁷⁷

Hildering hield zich niet alleen met de situatie in Indonesië bezig, maar verdiepte zich ook in de ontwikkelingen in Nederland. Zowel op kerkelijk terrein als op politiek en maatschappelijk terrein. Hij vond het een ‘levensbehoefte’ om geregeld van goede lectuur te worden voorzien. Zo vroeg hij de zendingsdirectie om abonnementen op het *Tijdschrift voor Zendingwetenschap*, de *International Revenue of Missions*, de *Hervormde Kerk* en *In de Waagschaal*. *Vrij Nederland* leek hem ook een goed blad.¹⁷⁸ Hij was op de hoogte van de afkeer in Nederland van de Indonesische Republiek en de onafhankelijkheid van Indonesië. Waar hij de houding van de Nederlanders in Indonesië kon begrijpen, was de houding van de christenen in Nederland voor hem moeilijk te verteren. ‘In Nederland is ‘t toch eigenlijk om je diep te schamen, dat ‘t onze oude christelijke partijen zijn, die zich verzetten tegen de gang van zaken.’ Vanuit Singapore zond hij op verzoek een artikel naar het Tweede Kamerlid J. Schouten ‘momenteel in politicus geen vriend en medestrijder’.¹⁷⁹ Hildering noemde het ‘een zegen’ dat de zendingsleiding zich vanaf het begin voor de onafhankelijkheid uitgesproken had.¹⁸⁰

¹⁷⁴ Hildering, ‘Wijoeng’, 2 juli 1946, *De Hervormde Kerk*, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469; Brief Hildering aan medewerkers OJZ, 21 juni 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6213.

¹⁷⁵ Gerda Jansen Hendriks, ‘Not a Colonial War’: Dutch film propaganda in the fight against Indonesia, 1945-49’, *Journal of Genocide research* 14:3-4, (september-november 2012) 403-418, aldaar 403, 405-406, 410; Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 19.

¹⁷⁶ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 8 april 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469; Hildering aan den assistent-resident T.B.D. te Modjokerto, 8 april 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6183.

¹⁷⁷ Brief Hildering aan medewerkers OJZ, 31 december 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6213.

¹⁷⁸ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 6 juni 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

¹⁷⁹ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 8 april 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469. J. Schouten was fractievoorzitter van de ARP en “ageerde met zijn krachtige, sonore stemgeluid tegen de Indië-politiek van de kabinetten-Beel en -Drees, zie: https://www.parlement.com/id/vg09ll81um49/j_jan_schouten (laatst bezocht 4 oktober 2017).

¹⁸⁰ Brief Hildering aan S.C. van Randwijck, 28 december 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

De houding van de Nederlanders in de 'Indonesische kwestie' lijkt Hildering niet aangespoord te hebben om in Nederland de Indonesische zaak te gaan bepleiten. Het was van het begin af aan de bedoeling geweest dat hij tijdelijk naar Surabaya zou gaan, totdat 'enkele van de oude garde in staat zijn om hier terug te keren'.¹⁸¹ Dan zou hij zelf verlof nemen, om vervolgens met zijn gezin terug te keren. Doordat de situatie op Java in het eerste halfjaar nauwelijks veranderde, er nog altijd geen officieel contact met de Oost-Javaanse Kerk mogelijk was en er nauwelijks zendelingen terugkeerden in Indonesië, lijkt Hildering door de loop van het jaar van gedachten te zijn veranderd over zijn verlof. Toen zijn vermeende opvolger liet weten dat hij afgekeurd was voor de dienst schreef Hildering: 'eigenlijk voel ik me bezwaard het werk weer los te laten. Maar mijn gezin heeft ook primaire rechten.' Het liefst zou hij even per vliegtuig heen en weer gaan. 'Wat zou ik met mijn gezonde body daar stil moeten zitten, terwijl hier zulk schreeuwend gebrek is aan arbeiders.'¹⁸²

Ondanks zijn bezwaar meldde Hildering zich toch aan voor verlof. Aangezien men alleen met medisch attest mocht evacueren liet hij zich keuren. Hildering bleek gezond: 'Toch kreeg ik een notering in de categorie C met de notitie: nervositeit en verder gezinshereniging. "Hij moest toch iets opschrijven"'.¹⁸³ Opnieuw gaf hij in zijn brief uiting aan het dilemma waar hij voor stond. Zijn gezin had hem nodig en ook voor zijn bejaarde ouders moest hij terug naar Nederland. Tegelijkertijd voelde hij het als een aanklacht om, terwijl hij gezond was, naar Nederland te gaan, en het zware, verantwoordelijke en veelomvattende werk aan het groepje achterblijvers over te laten. Opnieuw opperde hij om slechts een maandje met verlof te gaan. De zendingsdirectie was echter onverbiddelijk: 'Wij kennen Uw energie en arbeidslust, maar zijn er toch van overtuigd, dat een behoorlijk verlof in Nederland de meest economische wijze is om uw tijd te gebruiken.'¹⁸⁴

Hoewel dit niet de reactie was die Hildering hoopte te krijgen, legde hij zich erbij neer. Richting het zendingsconsulaat reageerde hij, 'mijn voorstel om met kort verlof te mogen gaan is dus niet geaccepteerd, blijkbaar uit hartelijke bezorgdheid over mij'. Het liefst wilde hij nu zo spoedig mogelijk na Pasen 'indien mogelijk als bootpredikant' naar Nederland gaan.¹⁸⁵ Aan de zendingsdirectie schreef hij dat hij zich afvroeg 'of u mijn voorstel zo dwaas gevonden hebt, dat u er een symptoom in gezien hebt van een opkomende of groeiende overspanning.' Ondanks dat er volgens Hildering geen reden was tot ongerustheid, gaf hij ook toe dat 'bij een tot rust komen de druk der spannende jaren en ingespannen arbeid zich eerst goed zal doen gevoelen.' Daarnaast maakte de beslissing van de directie zijn vertrek makkelijker, 'voor mijn eigen gevoel en verantwoordelijkheidsbesef maakt het geen verschil of ik mijn post zou verlaten in 1945, 1946 of

¹⁸¹ Brief Hildering aan medewerkers OJZ, 21 juni 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6213.

¹⁸² Brief Hildering aan D. Crommelin, 6 december 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6258.

¹⁸³ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 18 december 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

¹⁸⁴ Brief S.C. van Randwijck aan Hildering, 10 januari 1947, idem.

¹⁸⁵ Brief Hildering aan zendingsconsulaat, 21 januari 1949, idem.

1947; maar nu word ik van deze post weggeroepen om rust en verlof te krijgen.’¹⁸⁶ Hildering kreeg nu ook zin in zijn verlof. ‘Met grote vreugde’ had hij de brief ontvangen dat zijn vervanger, O. Dedecker, onderweg was. Hij hoopte dat de arbeid ook voor hem ‘een troostvolle en zegenrijke vergoeding’ zou bieden voor het gemis van zijn gezin. Tante Lau zou hem als ‘dame de reception, verzorgen en koesteren’, zoals ze ook voor Hildering had gedaan. Omdat er inmiddels meer krachten gekomen waren, hoefde Dedecker zich alleen aan de wachtpost te wijden. ‘Duik er maar in en het zal je een dagelijkse vreugde zijn!’¹⁸⁷

3.4 Op de ‘wachtpost’

In de periode juni 1946 tot mei 1947 bouwde Hildering het werk in Soerabaja op. Evenals voor de oorlog was hij actief in allerlei verenigingen. Hij had als predikant van de GPI contacten met Europeanen. Vanuit zijn zendingsfunctie zocht hij contact met Chinezen en Javanen. Op persoonlijk vlak waren deze met beide groepen goed. Met de Javaanse kerk waren echter nog geen officiële contacten mogelijk. Daarnaast had Hildering in het ‘bezette Surabaya’ veelvuldig contact met het Nederlandse bestuur en leger. De terugkeer van het Nederlandse bestuur lijkt hij vanzelfsprekend gevonden te hebben, al moest het wel toewerken naar een onafhankelijk Indonesië. Hij betreurde het dat militair optreden hiervoor nodig was, maar vond het noodzakelijk voor het herstel van ‘orde en rust’. Wat het leger in zijn ogen ook daadwerkelijk bracht. Zijn beschrijvingen hiervan komen overeen met de Nederlandse propaganda. Wat deze propaganda misschien meer samenhang met de realiteit geeft dan tot nu toe werd aangenomen. Tegelijkertijd had Hildering ook oog voor de misstappen van het leger. Deze rapporteerde hij aan het Nederlandse bestuur en hij schreef erover naar Nederland. Zijn kritiek op het leger lijkt zijn contacten met het leger niet geschaad te hebben. In verschillende kringen ontmoette hij legerpredikanten en officieren, soldaten kwamen bij hem thuis en hij was actief in het opzetten van een militair tehuis.

Het werk groeide, maar het aantal arbeiders bleef gering. Rond de jaarwisseling speelde Hildering met de gedachte om zijn Nederlandse verlof te verkorten of op de lange baan te schuiven. De zendingsdirectie ging hier echter niet mee akkoord. Zowel in haar reactie als in de doktersverklaring werd erop gezinspeeld dat Hildering weleens overspannen zou kunnen worden. Dat Hildering zich hierbij neerlegde zou erop kunnen wijzen, dat ook hij besepte dat de afgelopen jaren toch wel erg zwaar geweest waren. Na een afscheidsreceptie bij de NCOK, scheepte hij zich eind april in naar Nederland. Op reis schreef hij zijn jaarverslag. Hij schreef over de teleurstellingen in de politieke situatie en de contacten met de Oost-Javaanse Kerk, maar ook over de bloei van de kerken en de contacten die er wel waren. Boven alles benadrukte hij dat

¹⁸⁶ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 21 januari 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

¹⁸⁷ Brief Hildering aan O. Dedecker, 4 maart 1947, idem.

Indonesië onafhankelijk moest worden. 'De oude tijd en verhouding keert niet weer terug.' Hij besloot met de wens om spoedig naar Indonesië terug te keren. Hem was 'opgedragen om met verlof te gaan'. Omwille van zijn gezin en ouders gaf hij hieraan met vreugde gehoor, maar ook met zorg. 'Dit is geen tijd om te rusten'.¹⁸⁸

¹⁸⁸ Hildering, 'Een oecumenisch jaar. Kort verslag over een klein jaar arbeid te Soerabaja, juni 1946-april 1947', 25 april 1947, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 3525.

4. Hollands intermezzo (juni 1947-maart 1948)

Op 28 mei 1947 kwam Hildering in Nederland met de opdracht van de zendingsdirectie om rust te nemen. Maar Hildering kon niet werkeloos blijven. Redacties en verenigingen deden een beroep op zijn kennis van Indonesië om te schrijven, te spreken en te adviseren. Hoe probeerde Hildering de publieke opinie in Nederland te beïnvloeden en welke invloed had zijn verblijf in Nederland op zijn visie op de oorlog in Indonesië?

4.1 'Niet heersen, maar dienen'

Hildering's verlof in Nederland begon veelbelovend. Na een kort verblijf bij zijn schoonzus in Amsterdam, waar zijn vrouw en kinderen het afgelopen jaar gewoond hadden, hield het gezin Hildering in de maanden juli en augustus vakantie in een ruim, vrijstaand huis in Wijk aan Zee. Vanaf 1 september woonden zij in Neerlangbroek, bij een broer van mevrouw Hildering. Het was goed om weer bij elkaar te zijn, al moest Hildering meer dan eens een avond, een dag of zelfs een week weg, om lezingen te houden, vergaderingen bij te wonen en conferenties voor te zitten. Voor Hildering was het echter 'een ongekende zomer van zonneschijn en vakantiegenot', die het vaderland hem bood. Maar ook in een ander opzicht was het heet in Nederland: door de 'verhitte gemoederen over de Indonesische kwestie'.¹⁸⁹

Voorafgaand aan zijn vertrek uit Indonesië had Hildering spannende maanden beleefd. Na een slepend overleg tussen de Nederlandse en de Republikeinse regering was op 25 maart 1947 het akkoord van Linggadjati getekend. Hildering zag het als een hoopvol teken, al had hij er niet veel vertrouwen in dat de Indonesische kwestie hiermee opgelost was.¹⁹⁰ De conceptovereenkomst was al op 15 november tussen de Nederlandse en Republikeinse delegaties tot stand gekomen. In de maanden erna legden beide delegaties het ter goedkeuring voor aan hun regering. Het Nederlandse kabinet was het niet eens met de conceptversie en gaf het op essentiële punten een eigen interpretatie. Het akkoord werd door haar aangekleed.¹⁹¹ En ook de Indonesische regering had een eigen interpretatie van het akkoord. Er werden dus eigenlijk twee verschillende akkoorden getekend. Het welslagen hing af van de uitwerking van het akkoord, maar dat verliep moeizaam. Iedere overeenstemming die de delegaties bereikten stuitte op weerstand bij de regeringen en de achterban. Een militaire actie van Nederlandse zijde werd een

¹⁸⁹ Hildering, 'Ten afscheid', 12 februari 1948 (kopie *Nederlandsch Zendingsblad*), HUA ARvdZ (1102-2), inv.nr. 6552.

¹⁹⁰ Brief Hildering aan medewerkers OJZ, 31 december 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6213. Zie hoofdstuk 3.3.

¹⁹¹ De Nederlandse soevereiniteit werd beklemtoond en het ondergeschikte karakter van de Republiek geaccentueerd. De partijen werden niet als gelijkwaardig gezien en het akkoord gold dan ook niet als "verdrag". De beoogde Nederlands-Indonesische Unie moest als 'staat' fungeren en kon niet opgezegd worden, De Jong, *De terugtocht*, 98.

steeds reëler alternatief. De historicus J.J.P. de Jong typeerde april en mei dan ook als ‘beslissende maanden’. In deze maanden vertrok Hildering uit Indonesië en begon zijn verlof in Nederland.

Hildering was twee weken in Nederland toen de Vereniging Nederland-Indonesië (VNI) hem verzocht een aanbeveling te schrijven voor een bijeenkomst op 18 juni in de Amsterdamse RAI. De vereniging wilde demonstreren tegen oorlog en geweld, en voor een snelle en loyale uitvoering van het akkoord van Linggadjati.¹⁹² De vereniging bestond uit sociaaldemocraten, communisten, hervormde predikanten en zendingsmensen. Hildering had in oktober 1946 al via zendingsdirector S.C. Graaf van Randwijck over de vereniging gehoord, die deze typeerde als ‘simplistisch radicalisme’.¹⁹³ Van de Wal schrijft dat Hildering en Van Randwijck beiden lid werden van de vereniging. Hilderings naam komt echter niet in de ledenadministratie voor.¹⁹⁴ Gezien Van Randwijcks typering van de vereniging lijkt het ook niet aannemelijk dat hij lid geweest is. Hildering schreef wel de gevraagde aanbeveling. Hij vergeleek de situatie in Indonesië met die van China tussen 1927 en 1937. Er wachtte Indonesië een lange, moeizame weg en Nederland had de taak om dienstbaar te zijn aan haar vrijheid en onafhankelijkheid.¹⁹⁵ Vier dagen daarna werd Hildering door de vereniging gevraagd om te spreken tijdens de bijeenkomst in de RAI. Voor een publiek van 20.000 mensen pleitte Hildering in het belang van de zending voor een vreedzame oplossing in Indonesië.¹⁹⁶ Ruim een maand later sprak hij in Purmerend opnieuw tijdens een bijeenkomst van de VNI. Onder de titel ‘Dienst aan Indonesië’, stelde Hildering dat de Europeaan zich eeuwenlang verheven had gevoeld boven de Aziat. Hij sprak over de uitbarsting van nationalisme en geweld na augustus 1945, en de haat die dit bij Nederlanders en Indo-Europeanen wekte, ‘heel begrijpelijk en verklaarbaar’, omdat zij - ten onrechte - meenden naast de Indonesiër gestaan te hebben. Hildering betreurde het dat juist de christelijke partijen zich het felst tegen de onafhankelijkheid verzetten. Gelukkig begon de spanning na Linggadjati nu te wijken:

Het heeft toch maar een haar gescheeld, of de opmars onzer troepen was begonnen. Dit zou een nieuwe zwarte bladzijde zijn geworden voor onze historie, en het gejuich der oorlogszuchtigen zou al spoedig zijn gevolgd door bittere klacht, ginds en hier. [...] Dan

¹⁹² Brief J.W.E. Riemens aan Hildering, 10 juni 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6220.

¹⁹³ Brief S.C. Graaf van Randwijck aan Hildering, 19 oktober 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6352.

¹⁹⁴ Van de Wal, *Tot op het bot verdeeld*, 106. Hilderings naam komt in het kaartsysteem van de VNI niet voor, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) Archief-Johan W.E. Riemens. In 1956 trad Hildering wel toe tot een werkgroep van de VNI en later dat jaar eveneens tot het bestuur: brief J.W.E. Riemens aan de bestuursleden van de Vereniging Nederland-Indonesië, 7 maart 1956, HUA ARvdZ, inv.nr. 6220; Hildering zou in 1956 volgens Van de Wal toegetreden zijn tot het bestuur van de VNI, Hans van de Wal, *Een aanvechtbare en onzekere situatie. De Hervormde Kerk en Nieuw-Guinea 1949-1952* (Hilversum 2006) 122-123.

¹⁹⁵ Brief Hildering aan J.W.E. Riemens, 14 juni 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6220.

¹⁹⁶ ‘Vooruitstrevend Amsterdam eist: Vrede en overleg met Indonesië! Vermindering van Troepen’, *De Waarheid*, 19 juni 1947; S. de Blauw en L. Severin, *De Vereniging Nederland-Indonesië. Vooruitstrevend Nederland: dekolonisatieopvattingen en de houding in het konflikt met Indonesië* (Amsterdam 1980) 97.

zouden de Nederlandse arbeiders in zending en missie wel hebben kunnen inpakken of voorgoed wegblijven, want uit hun mond zouden de Indonesiërs het evangelie, als hemelse blijde boodschap van verlossing niet meer hebben kunnen en willen horen.

Nu was er echter hoop dat de onafhankelijkheid spoedig werkelijkheid zou worden en Nederlander en Indonesiër vrijwillig de handen ineen konden slaan om aan de wederopbouw te kunnen beginnen 'van al hetgeen werd verwoest'. Evenals de critici van de onafhankelijkheid vond ook Hildering dat Nederland nog een taak in Indonesië had. Maar deze was wel totaal tegengesteld:

Dit is nu ook de nieuwe en waardevolle taak in politicus, welke voor Nederland weggelegd is, krachtens de eeuwenoude banden en omdat er nog zoveel goed te maken valt. Niet meer regeren, niet meer heersen en overheersen: maar dienen. [...] zulk een dienst aan het jonge zelfstandige Indonesië kan een schone bladzijde worden voor Nederlands historie.¹⁹⁷

De situatie in Indonesië ontwikkelde zich anders dan Hildering op 10 juli had verwacht. De besprekingen liepen opnieuw vast en de Nederlandse regering besloot over te gaan tot een militaire actie. Deze zogenaamde 'politieele actie', ging op 21 juli van start.¹⁹⁸ Hildering ontving nog diezelfde middag op zijn vakantieadres een telegram van het weekblad *Vrij Nederland* met het verzoek om zijn oordeel over de militaire actie en de houding van het Nederlandse volk.¹⁹⁹ In zijn artikel stelde Hildering 'de uiterste noodwendigheid voor een overgaan tot militair geweld' ter discussie:

Ik vrees dat ten diepste er toch nog maar weinig bereidheid was en is bij ons volk om Indonesië zijn zelfstandigheid te gunnen, en weinig bereidheid om con amore de nobele dienst te bewijzen – met een variant op een woord van Prof. Kraemer in vroeger jaren t.a.v. de zelfstandig wordende jonge kerken om Indonesië niet aan haar lot, doch wel aan haar zelfstandigheid over te laten.²⁰⁰

¹⁹⁷ Hildering, 'Dienst aan Indonesië', 10 juli 1947, de toespraak werd door het zendingsconsulaat gebundeld in 'Rondom de militaire actie', UB Leiden, KITLV Collectie, inv.nr. 1079. De toespraak werd gedeeltelijk door sommige kranten overgenomen: 'Meeting Nederland-Indonesië: geen wapengeweld maar vreedzaam overleg', *Nieuwe Noord-Hollandse Courant*, (11 juli 1947); 'De geestelijke kant', *Leeuwarder Courant*, (25 juli 1947).

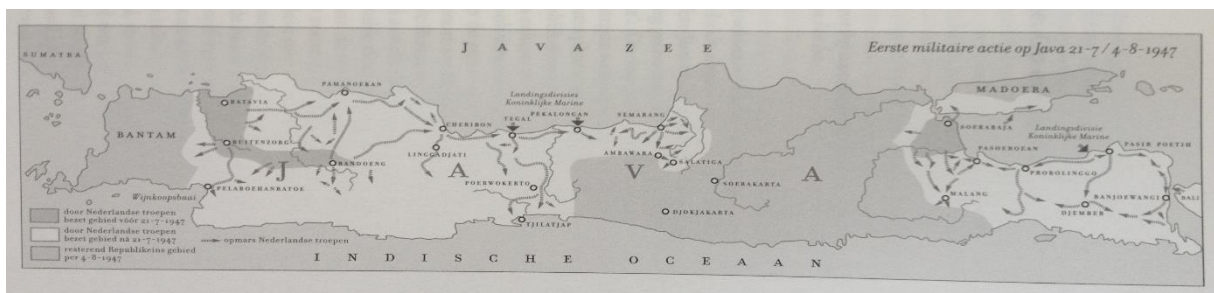
¹⁹⁸ De Jong, *De terugtocht*, 125-126.

¹⁹⁹ Telegram redactie *Vrij Nederland* aan Hildering, 21 juli 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6566.

²⁰⁰ Hildering, 'Uiterste noodzakelijkheid?', *Vrij Nederland*, 9 augustus 1947, idem.

Begin augustus werd Hildering lid van de Protestants-Christelijke werkgemeenschap van de Partij van de Arbeid (PvdA).²⁰¹ Ook over deze partij had hij al van zendingsdirecteur Van Randwijck gehoord. Deze was over de PvdA zeer goed te spreken: 'Met name inzake de Indonesische politiek onderscheidt het inzicht van de leidende mensen zich zoowel van het formalistische denken aangaande het gezag, dat de christelijke oppositie kenmerkt, als van het simplistische radicalisme van sommige groepen'.²⁰²

Hoewel de PvdA instemde met de militaire actie, bleef Van Randwijck lid van de partij. De PvdA was op 9 februari 1946 opgericht, als samenvoeging van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) en de Christelijk-Democratische Unie (CDU). 'De partij wilde een volksbrede partij zijn die mensen met verschillende levensbeschouwelijke overtuigingen verenigde in een gezamenlijk politiek streven.'²⁰³ Verschillende bekenden van Hildering hadden zich bij de PvdA aangesloten, zoals Van Randwijck, zendingsconsul M. de Niet, en Hilderings vriend en voormalig collega uit het Hersteld Verband J.J. Buskes. Ook deze laatste bleef, ondanks zijn kritiek op het Indonesiëbeleid, lid van de partij. Premier en partijleider W. Drees, maakte per brief zijn opluchting hierover kenbaar.²⁰⁴ Vanzelfsprekend was het niet: duizenden PvdA'ers hadden hun lidmaatschap opgezegd.²⁰⁵ Waarom Hildering zo kort na de militaire actie lid geworden is van de protestantse werkgemeenschap van de PvdA is niet bekend. Evenmin of Hildering actief geweest is binnen de werkgemeenschap of de partij.

Nederlandse gebiedsuitbreiding op Java tijdens de eerste militaire actie, 21 juli tot 4 augustus 1947²⁰⁶

4.2 'Wij hebben gezondigd'

Ook in zendingskringen was de situatie in Indonesië een veelbesproken onderwerp. De zendingsdirectie begon te twijfelen aan de legitimiteit van de Republiek en steeds meer

²⁰¹ Brief J.H. Scheps aan Hildering, 6 augustus 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6192.

²⁰² Brief S.C. Graaf van Randwijck aan Hildering, 19 oktober 1946, HUA ARvdZ, inv.nr. 6352.

²⁰³ H. Noordegraaf, 'Protestanten in de PvdA. De discussie in *Tijd en Taak*', in: M. van den Berg en G. Harinck (red.), *De kerken en de oorlog in Indonesië* (nog te verschijnen); Anet Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1946-1986* (Amsterdam 1986) 15.

²⁰⁴ Brief W. Drees aan J.J. Buskes jr., 7 november 1947, HDC Archief-Buskes, inv.nr. 50.

²⁰⁵ De Jong, *De terugtocht*, 132.

²⁰⁶ Afbeelding afkomstig uit De Jong, *De terugtocht*, 127.

zendelingen haakten af.²⁰⁷ Op Hildering hadden de gebeurtenissen grote impact: van 's morgens vroeg tot 's avonds laat voelde hij de druk van wat er in Indonesië gebeurde.²⁰⁸

Begin 1947 had de zendingsdirectie er bij Hildering op aangedrongen om een lang verlof te nemen. Hildering had hierdoor de indruk gekregen dat de directie dacht dat hij overspannen was. De brief van Van Randwijck, die hij bij zijn aankomst aantrof versterkte deze indruk. Hildering werd welkom geheten in het vaderland en op het hart gedrukt om eerst eens goed uit te rusten: 'Het is in deze tijd zo verleidelijk om roofoverval te plegen op je eigen kracht. Ik hoop dat je dit nog niet gedaan hebt en in ieder geval dat een goede rust in Nederland je je krachten mag hergeven.'²⁰⁹ Veel rust liet de zending Hildering echter niet, er lag al een uitnodiging voor een bijeenkomst van gerepatrieerde zendelingen op hem te wachten en op 19 juni werd er een samenkomst gehouden voor zendingsarbeid(st)ers van Oost-Java, waarbij Hildering voorzitter was. Onderwerp van bespreking waren de situaties op Bali en Oost-Java en het verloop van de Kwitangconferentie, waarop gesproken was over de toekomst van de zending in Indonesië.²¹⁰ Vooral met betrekking tot het Nederlandse geweld is er een aantal opvallende afwijkingen tussen de aantekeningen die Hildering die dag maakte en het officiële verslag van de samenkomst. Zo stond er in de notulen over Bali, dat het Nederlandse bestuur wilde dat er zendelingen zouden komen om de contacten met de bevolking te herstellen, omdat het eiland na de 'wrede verovering' door het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) in het voorjaar van 1946 onbestuurbaar was geworden.²¹¹ De 'wrede verovering', heette in Hilderings aantekeningen een 'harde en wrede strijd' door het KNIL-bataljon Gadjah Merah, dat vele slachtoffers en duizenden gevangenen had gemaakt.²¹²

Ook rondom de Kwitangconferentie verschilden de verslagen. De zendingspredikant en theoloog J. Verkuyl had voor de conferentie een bezoek gebracht aan de Republiek en daar met verschillende christenen gesproken, onder wie vijf ministers en onderministers. Hij had de voor hen onbegrijpelijke houding van de Nederlandse christelijke politieke partijen toegelicht. Volgens

²⁰⁷ Van de Wal stelt dat veel progressieve Nederlanders, waaronder de zendingsconsuls voor de eerste militaire actie ambivalent waren ten opzichte van de Republiek, Van de Wal, *Tot op het bot verdeeld*, 265.

²⁰⁸ Brief Hildering aan W.A. Hoek, 2 augustus 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6567.

²⁰⁹ Brief S.C. Graaf van Randwijck aan Hildering, 23 mei 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6352.

²¹⁰ Tijdens de conferentie die tussen 19 en 24 mei gehouden werd in het kerkgebouw aan de Kwitangweg te Jakarta, sloten vertegenwoordigers van de Oost-Javaanse Kerken en van de Nederlandse hervormde en gereformeerde zending een akkoord over de toekomst van de zending. Uitgangspunten daarbij waren dat de zending in Indonesië als een samenhangend geheel moest worden beschouwd en dat de verantwoordelijkheid voor de zending bij de Javaanse kerken moest liggen. Buitenlandse kerken konden de Javaanse kerken daarbij assisteren. Van de Wal, *Tot op het bot verdeeld*, 196-201.

²¹¹ Officieel verslag, 'Verslag van de samenkomst van zendingsarbeiders en -arbeiders van Oost-Java op donderdag 19 juni 1947', HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4341 en HUA ARvdZ, inv.nr. 6471.

²¹² 'Gadjah Merah' (rode olifant) was de bijnaam van Infanterie 10 van het KNIL. Limpach gaat in *De brandende kampongs* uitgebreid in op het 'Bali-drama', 360-368, hij wijst erop dat juist ook de Nederlandse soldaten veel slachtoffers op Bali maakten. Aantekeningen Hildering, 'OJZ Conf dag Oegstgeest 19-6-'47', HUA ARvdZ, inv.nr. 6480.

de notities van Hildering was Verkuyl geconfronteerd met 'gruwelijke verhalen over verminkingen van *pemoeda's* door Holl[andse] sold[atena]'. Volgens de notulen was er in de Republiek sprake van 'veel eenzijdige (zeg: onjuiste) inlichting over ons; er zijn gruwelverhalen over onze soldaten.'

De verschillen zullen voornamelijk voortgekomen zijn uit het verschillende type document. In zijn notities kon Hildering aandacht geven aan wat hem persoonlijk interesseerde, de officiële notulen van de samenkomst waren voornamelijk gericht op de gevolgen van de situatie op Bali en Oost-Java en van de Kwitangconferentie voor de zending. Dit is echter geen verklaring voor het verschil in berichtgeving over gruwelverhalen in de Republiek. Die lijken in de notulen afgedaan te worden als fabeltjes, terwijl Hildering de berichten voor waar aanneemt. Dit kan komen door Hilderings beknopte manier van noteren, maar aannemelijker is dat de zendingsleiding geen compromitterende opmerkingen in de officiële notulen wilde of dat Hildering de berichten serieuzer nam dan de overige aanwezigen.

Ruim een maand na deze vergadering ging de eerste militaire actie van start. Tussen 21 juli en 4 augustus 1947 veroverde het Nederlandse leger grote gebieden op Java en Sumatra, ook in de omgeving van Surabaya, de zogenaamde 'oosthoek' met zijn vele suikerplantages. De strijdkrachten volgden hierbij een 'speerpuntenstrategie', ze richtten zich als speren op de belangrijkste punten om zo in korte tijd een groot gebied te kunnen bezetten. Vervolgens trachtten zij het Republikeinse leger, de Tentara Nasional Indonesia (TNI) te omsingelen en elimineren. Dit laatste lukte echter niet, het Republikeinse leger ging over op guerrillatactieken en vermeed gevechtscontact. Het Nederlandse leger reageerde met contraguerrilla, wat leidde tot een toename van het buitensporige geweld.²¹³

De militaire actie leidde zowel bij de Nederlandse regering en bevolking als bij de zending tot heftige discussies. Er leefde onder kerkelijk Nederland een gevoel dat de Nederlandse regering moest ingrijpen om een einde te maken aan de chaos in de Republiek. Van de Wal toont aan dat critici van de actie vaak door hun eigen kerk of zendingsbestuur op de vingers getikt werden. De Nederlandse zending maakte zich, volgens Van de Wal, drukker over de gevolgen van de actie dan over de actie zelf.²¹⁴

De eerste kritische reactie van een Nederlandse christen op de militaire actie kwam vanuit Oslo, waar een dag na het begin van de actie een oecumenische wereldconferentie van jongeren werd geopend. De theoloog en secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken W.A. Visser 't Hooft, verklaarde: 'Ik gevoel zwaar de schuldenlast, die op mijn land rust, voor de verschrikkelijke gebeurtenissen, die op het ogenblik dat wij hier bijeenkomen plaatsvinden.' Tijdens die

²¹³ P.M.H. Groen, *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* (Den Haag 1991) 109-110; De Jong, *De terugtocht*, 131.

²¹⁴ Wal, *Tot op het bot* 219.

conferentie werd er door Nederlandse en Indonesische jongeren een gezamenlijke verklaring opgesteld, waarin zij het recht van de Indonesiërs op onafhankelijkheid beklemtoonden en opriepen om de wapens neer te leggen en de onderhandelingen te hervatten. Op 23 juli riep het moderamen van de synode der Nederlandse Hervormde Kerk in een kanselboodschap op tot gebed voor de Nederlandse overheid, 'ons volk' en 'de Indonesische volkeren', maar gaf geen oordeel over de actie.²¹⁵ In zijn artikel 'Oslo en Indonesië', vergeleek Hildering de twee reacties. Hij uitte zijn waardering voor de verklaring en schuldbelijdenis van Oslo en was teleurgesteld dat de kerk niet 'het klare woord' kon spreken. De oproep beschouwde hij als een 'nood- en angstkreet, uit verwarring en verlegenheid geboren', vanwege de verdeeldheid in de kerk en de angst om voor 'onvaderlands' uitgemaakt te worden. Voor de geloofwaardigheid van de zending in Indonesië was het volgens hem echter noodzakelijk dat de kerk, evenals de jongeren in Oslo, een schuldbelijdenis zou uitspreken 'peccavimus, nostra culpa, nostra maxima culpa' (wij hebben gezondigd, dat is onze schuld, dat is onze grootste schuld).²¹⁶

Begin augustus ontving Hildering een 'Verklaring en oproep' van veertien zendingsmensen in Indonesië, getiteld: 'Het gewapend conflict in Indonesië', waarin zij hun ongerustheid en twijfels over de militaire actie uitten, maar deze niet afkeurden. Zij beklemtoonden het belang van samenwerking tussen Nederland en Indonesië en drongen aan op een hervatting van de besprekingen. Aan Nederlanders werd gevraagd hun instemming met de 'Verklaring en oproep' te betuigen. Hildering gaf hieraan gehoor.²¹⁷ Van gereformeerde zijde en van de Nederlandse gemeenschap in Indonesië kwam er op de 'Verklaring en oproep' scherpe kritiek. Het kerkbestuur van de Protestantse Kerk in Indonesië (GPI) publiceerde op 14 augustus een eigen verklaring.²¹⁸

De verklaring van de hervormde zending van 4 augustus werd gekenmerkt door schuld en hoop. Schuld vanwege de stukgelopen onderhandelingen tussen Nederland en de Republiek. Hoop op een blijvende samenwerking tussen de Nederlandse en Indonesische kerken en een spoedig einde van het geweld.²¹⁹ Vier dagen later ontving Hildering een brief van twee collega's, waarin zij hem vroegen een alternatieve, door hen opgestelde verklaring te tekenen. De verklaring van de zendingsdirectie was in hun ogen tekortgeschoten omdat zij niet aangedrongen had op 'liquidatie

²¹⁵ Moderamen synode N.H. Kerk, Oproep tot gebed op zondag 27 juli 1947, Documenten Nederlandse Hervormde Kerk 1945-1950 ('s Gravenhage z.j.: 1956) 51.

²¹⁶ Vertaling: 'Wij hebben gezondigd, dat is onze schuld, dat is onze grootste schuld', Hildering, 'Oslo en Indonesië', 1 augustus 1947 (copie *In de Waagschaal*), HUA ARvdZ, inv.nr. 6549.

²¹⁷ 'Het gewapend conflict in Indonesië: een verklaring en een oproep', 1 augustus 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6220. De verklaring was getekend door: F.L. Bakker, U.H. van Beijma, B.J. Boland, M.H. Bolkestein, D. van der Meulen, M. de Niet, V.W. Oberman, A. Pos, K. Posthumus, A.J. Rasker, G. Schuil, A. Verdoorn, J.M. Vlijm en M. van der Voet. De lijst met adhesiebetuigers is opgenomen in 'Rondom de militaire actie', uitgave van het zendingsconsulaat, UB Leiden, KITLV Collectie, inv.nr. 1079.

²¹⁸ 'Kanselboodschap vanwege de Protestantse Kerk in Indonesië aan hare gemeenten', 14 augustus 1947, Van de Wal, *Tot op het bot verdeeld*, 226-227.

²¹⁹ *Ibidem*, 231.

van de koloniale verhoudingen', wat zij in de verklaring van oktober 1945 wel gedaan had. Op aandringen van de zendingsdirectie werd de alternatieve verklaring echter niet gepubliceerd.²²⁰

Vanwege de ophef en de vele verklaringen over de militaire actie, organiseerde de zendingsdirectie op 20 augustus en 11 september een Java-conferentie.²²¹ In zijn lezing tijdens de laatste bijeenkomst benadrukte Hildering dat de zending gefaald had, het was haar niet gelukt om het Nederlandse volk duidelijk te maken dat het Indonesische onafhankelijkheidsstreven een rechtvaardig streven was. De zendingswerkers moesten de situatie niet vanuit een Nederlands, maar vanuit een Indonesisch standpunt beoordelen.²²² Geconcludeerd werd dat de zending door haar houding moest tonen dat zij de liquidatie van de koloniale verhouding niet alleen als een politieke en historische onvermijdelijkheid beschouwde, maar dat zij daar met vreugde en overtuiging mee instemde, dat zij met de Indonesische volken zou 'meewerken en meezwoegen' om tot een zelfstandige geordende rechtssamenleving te komen en dat ze de christelijke kerken in Nederland zou vragen om gebed, financiële steun en zendelingen om deze volken te dienen.²²³ Daarmee waren de spanningen binnen de zending niet ten einde. Terwijl het bestuur van de GPI zich meer en meer op Nederland oriënteerde en zich van de onafhankelijke Indonesische kerken afkeerde, veroordeelde het zendingsconsulaat de militaire actie steeds nadrukkelijker.²²⁴ Op 31 december schreef Hildering in een brief aan de zendingsconsuls dat de kerk in Nederland eenzelfde houding aannam als de kerk in Indonesië en dat dat 'helaas' ook voor de zending, lees: Oegstgeest, gold.²²⁵

Tijdens zijn verlof maakte Hildering zich niet alleen zorgen om de situatie in Indonesië, ook de ontwikkelingen onder de zendelingen in Nederland verontrustte hem. Steeds meer zendelingen namen een benoeming in Nederland aan. Hildering zag het met lede ogen aan. Evenals in april 1946, toen het aantal zendelingen in uniform hem verontrustte, besloot Hildering ook nu om de 'gehele staf eens pastoraal toe te spreken'. Op 7 oktober 1947 stuurde hij een brief aan de zendingsdirectie, met als bijlage een oproep aan zijn collega's: 'Het vuur gedooft?' Hildering vroeg hun hetzelfde als wat hij aan zijn gemeente in Surabaya had gevraagd: hadden ze teveel moeten lijden? Hij toonde begrip voor de moedeloosheid die hij bij hen zag en de bezorgdheid om hun gezinnen. Hij confronteerde hen echter ook met de 'drommen missionarissen' die wel naar hun missieveld terugkeerden. Waren ze deserteurs? Hildering wilde niet oordelen, ieder voor zich wist het antwoord. Het zou 'niet makkelijk' zijn om naar Indonesië terug te keren, want de situatie in

²²⁰ Brief P.H. de Bres en A.Th. van Leeuwen aan Hildering, 8 augustus 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469; Wal, *Tot op het bot verdeeld* 232-233.

²²¹ Brief A.M. Knottnerus aan Hildering, 13 augustus 1947; uitnodiging van zendingsdirectie aan Hildering voor spoedvergadering betreffende de situatie in Indonesië, 16 augustus 1947; aantekeningen Hildering 20 augustus 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

²²² Van de Wal, *Tot op het bot verdeeld*, 233.

²²³ 'Een woord van het alg. bestuur der Ver.Ned.Zendingscorporaties tot alle zendingsarbeiders', idem.

²²⁴ Van de Wal, *Tot op het bot verdeeld*, 243 ev.

²²⁵ Brief Hildering aan zendingsconsuls, 31 december 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6432.

Indonesië was 'niet makkelijk'. Door het geloof konden ze echter uitgaan in goede moed en vertrouwen. Zoals ze eens bij hun uitzending gezongen hadden: 'ten dienst bereid, door kamp en strijd'.²²⁶ Een week later kreeg Hildering te horen dat de directie volledig achter zijn stuk stond en het had laten publiceren. De zendingsdirectors hadden het zelf niet durven schrijven, omdat zij niet naar Indonesië zouden gaan.²²⁷

4.3 Indonesische christenen: 'Tussen twee vuren'

Hoe vreugdevol de hereniging met zijn gezin ook was, de scheiding van Surabaya moet moeilijk geweest zijn voor Hildering. Zeker tijdens en na de eerste militaire actie zal hij verlangd hebben om bij zijn gemeente en vrienden te zijn. Twaalfduizend kilometer scheiden hem van zijn zendingspost. Ondanks de sombere berichten, die hij ontving van zijn vervanger Otto Dedecker en van Indonesische voorgangers, bespeurde Hildering hierin ook hoopvol nieuws.

De eerste brief van Dedecker dateert van mei 1947, twee weken voor de Kwitangconferentie. De toon van de brief is positief en hoopvol. Dedecker had contact gelegd met de Javaanse gemeenten die bereikbaar waren en merkte dat hij daar welkom was.²²⁸ De andere brieven zijn geschreven na de militaire actie, in de periode september 1947 tot maart 1948.²²⁹ Het toenemende vertrouwen tussen de Javaanse kerken en de zending rondom Kwitang, had plaatsgemaakt voor wantrouwen. Dedecker schreef over de vijandschap van sommige Javanen tegenover Nederlanders, soms was het maar een minderheid in de gemeente, maar zij overheerste de gemeente wel. Er waren veel Javanen die geen contact meer met Nederlanders durfden te hebben, onder andere vanwege de terreur van de Republikeinen. Een aantal gebieden kon Dedecker niet bezoeken vanwege het oorlogsgeweld, dat na de militaire actie niet gestopt was. Op 10 december 1947 schreef hij teleurgesteld:

Het liet zich zo mooi aanzien in het begin van het jaar, dat er spoedig wegen zouden worden geopend om met wederzijdse waardering samen te werken. Doch de vele gemeenten, al staan ze ook onder Nederl.[andse] bescherming zijn niet te bereiken en staan zeer gereserveerd tegenover de aangeboden hulp.²³⁰

²²⁶ Brief Hildering aan zendingsdirectie 6 oktober 1947; Hildering, 'Het vuur gedoofd?', 7 oktober 1947, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4341.

²²⁷ Brief directie VNZ aan Hildering, 14 oktober 1947, idem.

²²⁸ Brief O. Dedecker aan zendingsdirectie, 1 mei 1947, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4341.

²²⁹ Brieven O. Dedecker aan zendingsdirectie, 8 september 1947, 19 september 1947, 14 oktober 1947, 10 december 1947, 22 januari 1948, 6 maart 1948; Brief O. Dedecker aan Th.B.W.G. Gramberg, 27 oktober 1947; Brief O. Dedecker aan zendingscommissie classis Nijmegen, 4 februari 1948, idem.

²³⁰ Brief O. Dedecker aan zendingsdirectie, 10 december 1947, idem.

Contact met de Oost-Javaanse Kerk zou pas weer mogelijk zijn als het politieke conflict opgelost was. Er waren gelukkig ook wat lichtpuntjes, zo was er met de Javaanse voorgangers in Surabaya en met de gemeente van Wiyung een goed contact en was hij in sommige gemeenten gevraagd om te preken. Dit laatste durfde hij echter niet te doen zonder toestemming van de Oost-Javaanse Kerk, zoals op de Kwitangconferentie was afgesproken. Hij hoopte dat er snel meer zendingswerkers zouden komen.

Uit de brieven die Hildering van Indonesiërs kreeg, wordt duidelijk hoe gecompliceerd de verhoudingen na de eerste militaire actie werden. Er ontstonden spanningen tussen Nederlandse en Indonesische christenen, maar ook tussen Indonesische christenen in Republikeins gebied en in Nederlands 'bezet' gebied. Zo schreef P. Soemanto, voormalig arts van het zendingsziekenhuis in Sukun in september aan zijn voorganger J. Lodder dat ze bang waren geweest dat hij in het kielzog van de Nederlandse soldaten naar Sukun zou komen. Dat zou bij de Indonesiërs wantrouwen gewekt hebben tegen de Indonesische christenen. Na de eerste militaire actie hadden de christenen in Malang van de GPI een uitnodiging gekregen voor een dankdienst, maar zij konden niet danken:

Onze positie, als deel van de Chr.[istelijke] Jav.[aanse] gemeenschap en als leden van de Synode, tusschen de bezette gebieden en de Republiek is zeer lastig. We moeten o zoo voorzichtig te werk gaan, om niets te beschadigen. [...] Met mas Mardjo en mas Kain zijn we het er over eens, dat we niet bang zijn indien we door de Hollanders eens in de gevangenis gestopt mochten worden, of door onze Republikeinse jeugd werden ontvoerd, wel zijn we erg bang, dat het vertrouwen in de *Geredja Djawa Timoer* [Oost-Javaanse Kerk] wordt bedorven.²³¹

Hoe gevoelig de contacten met Nederlanders lagen blijkt ook uit een brief van de predikant B. Probowinoto aan zijn vroegere leermeester F.L. Bakker. Hij schreef dat, zolang de oorlog voortduurde, de Oost-Javaanse Kerk de besluiten van Kwitang niet wilde bespreken. Iedere Indonesiër die aan de zijde van de Republiek stond beschouwde zich door het uitbreken van de oorlog in vijandschap met de Nederlanders, ook de christen-Indonesiërs: 'alle mogelijke soorten contact van materiële aard, dat niet van geestelijke aard is, wordt beschouwd als verraad.'²³² 'Men' wist geen onderscheid te maken tussen handelingen van de Nederlandse regering, of van de kerk. Hoe moeilijk het voor de Indonesiërs zelf was, blijkt uit een brief van de predikant Iskander aan Hildering. Hij schreef dat de moeilijkheden voor de Javaanse kerken al tijdens de Japanse bezetting begonnen waren. Geestelijken die niet wilden meewerken met de Japanse bezetter werden

²³¹ Brief P. Soemanto aan J. Lodder, 19 september 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

²³² Brief B. Probowinoto aan F.L. Bakker, 10 december 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6432.

gevangengezet en vermoord, waardoor veel gemeenten hun voorganger verloren. De christelijke jongeren werden gedwongen om lid te worden van de Seinendan (Japanse jeugdorganisatie) en mochten hun geloof niet belijden. Na 1946 begonnen de gemeenten weer samen te komen en konden de jongeren de godsdienstoefeningen weer bezoeken. De Japanse invloed was bij de jongeren echter nog sterk aanwezig en ook het nationalisme oefende aantrekkingskracht op hen uit. 'De jonge Indonesische christenen zullen niet stilzitten als zij de strijd zien die door de Indonesische jongeren is ontketend.' De Indonesische christenen zaten tussen twee vuren:

Als zij meedoen met de strijd worden ze gevangen genomen door de Hollanders; zijn wij vriendelijk tegen de Hollanders, dan zegt men dat wij Holland helpen, en dan worden we gekidnapt door het Republikeinse leger. Als we niets doen dan wekt dat bij de Hollanders argwaan en ook bij de Republikeinen maakt dat de Javaanse Kerk nog meer in een moeilijke positie komt. Misschien zal samengaan tussen de Republiek (Indonesië) en Nederland niet meer mogelijk zijn. Wie van de Hollanders zal dit willen begrijpen? De O[ost]-Javaanse kerk die tot stand kwam door het werk der Nederlandse zending, die heilig is, wordt nu vernietigd door het Hollandse volk zelf.²³³

Een ernstige brief met een ernstige beschuldiging. Toch noemde Hildering de brief 'hoopvol en moedgevend'. Deze toonde volgens hem Iskanders persoonlijke strijd, maar ook 'de kritische bezinning en het uitzicht'.²³⁴ Waarschijnlijk doelde Hildering hierbij op het laatste deel van de brief, waarin Iskander schreef dat er ruimte was voor hulp van buitenaf, waardoor de kerk weer sterk kon worden. De deur naar samenwerking was nog niet helemaal dicht.

4.4 'Getuigen, als 't moet tegen het imperium'

Hildering bleef graag op de hoogte van politieke en kerkelijke ontwikkelingen en leverde zelf ook de nodige artikelen hierover aan. Soms werd hij hiervoor gevraagd, soms deed hij dit op eigen initiatief en met sommige bladen maakte hij een afspraak om eens in de zoveel tijd een artikel te leveren. Tijdens zijn verblijf in Nederland schreef Hildering onder andere voor het weekblad *De Hervormde Kerk*, voor het contactblad van de Oranje Kinderkerk en voor de linkse bladen *Het Parool* en *Vrij Nederland*, beide ontstaan als verzetskrant tijdens de Tweede Wereldoorlog. De meeste artikelen schreef Hildering voor *In de Waagschaal*, een 'tijdschrift voor theologie, cultuur en politiek' dat in oktober 1945 door de hervormde predikant K.H. Miskotte was opgericht. Het blad sympathiseerde met de politieke doorbraakweging, wat ook in de redactiesamenstelling tot uitdrukking kwam. Deze werd gevormd door verschillende bekenden van Hildering, zoals J.J.

²³³ Brief I. Iskander aan Hildering, 29 januari 1948, HUA Archief-RvdZ:r, inv.nr. 4341.

²³⁴ Brief Hildering aan S.C. Graaf van Randwijck, 5 februari 1948, HUA Archief-RvdZ:r, inv.nr. 4341.

Buskes jr. en G.H. Slotemaker de Bruïne, directeur van het wetenschappelijk bureau van de PvdA en een broer van Christine Slotemaker de Bruïne, zendelinge op Oost-Java, die vanaf 1948 bij Hildering in huis zou wonen. Het blad wilde uitdrukking geven aan 'het besef dat de christelijke belijdenis ook politieke gevolgen heeft: medeverantwoordelijkheid voor het werk van de overheid en het volksleven.'²³⁵ Dit uitte zich onder andere in zeer kritische artikelen over het Nederlandse optreden in Indonesië. Het is opmerkelijk dat Hildering niet publiceerde in het weekblad *Tijd en Taak. Onafhankelijk weekblad voor evangelie en socialisme*, dat vanaf 13 september 1947 'tevens' het orgaan van de protestantse werkgemeenschap van de PvdA werd.²³⁶

Hildering was in zijn artikelen zeer kritisch over de houding van de Nederlandse christenen, de bevolking en de regering en uitgesproken positief over de Republikeinse regering. Was het de militaire actie die hem ervan doordrongen had dat de Nederlandse regering Indonesië aan haar wilde binden? Was het zijn verblijf in Nederland, waardoor hij pas echt besepte hoeveel Nederlanders tegen de onafhankelijkheid waren? Hildering wees de militaire actie resoluut af.²³⁷ Waar anderen zeiden dat er geen andere uitweg mogelijk was, omdat de besprekingen vastgelopen waren, was dit voor Hildering nonsens. Hij sprak van een 'crisis der waarachtigheid', de besprekingen waren vastgelopen omdat de Nederlandse regering niet oprecht was.²³⁸ Zij beloofde Indonesië onafhankelijkheid en samenwerking op basis van vrijwilligheid, maar in werkelijkheid dwong zij Indonesië om verbonden te blijven met Nederland. Zelfs de leden van de eens zo progressieve Stuw-groep, waartoe ook Van Mook behoord had, bleken Indonesië niet haar zelfstandigheid te gunnen. Hij hekelde het deelstatenbeleid van Van Mook, dat ertoe zou leiden dat Indonesië weer zou knikken naar Nederland, en haar ware gevoelens achter een masker zou verbergen. 'Men zou niet waarlijk vrij zijn.'²³⁹

Hildering verweet de Nederlanders en de Nederlandse christenen in het bijzonder dat zij zich verheven voelden boven de Indonesiër, dat zij niet in staat waren om Indonesië haar onafhankelijkheid te geven en op basis van werkelijke vrijwilligheid met Nederland samen te werken. Hij verweet de kerk dat zij slap was, doordat zij na de eerste militaire actie niet met een duidelijke afwijzing van het geweld gekomen was.²⁴⁰ De kerk was volgens hem verdeeld over de toekomst van Indonesië en bovendien bang om tegen de publieke opinie in te gaan. In zijn toespraak in Purmerend, die gepubliceerd werd in *In de Waagschaal* schreef hij: 'Het is mijn vaste

²³⁵ Herman de Liagre Böhl, *Miskotte. Theoloog in de branding, 1894-1976* (Amsterdam 2016) 248.

²³⁶ Brief J.H. Scheps aan de besturen der afdelingen van de prot.-chr. werkgemeenschap in de PvdA, 1 september 1947, IISG Archief-PvdA, inv.nr. 1263; Noordegraaf, 'Protestanten in de PvdA. De discussie in *Tijd en Taak*'.

²³⁷ Hildering, 'Dienst aan Indonesië', juli 1947 (copie *In de Waagschaal*), HUA ARvdZ, inv.nr. 6549.

²³⁸ Hildering, 'Vrijwillige samenwerking', 13 december 1947 (copie *In de Waagschaal*), idem.

²³⁹ Hildering, 'Inggih Ngoro', 29-07-1947 (*Het Parool*), brief Hildering aan W.A. Hoek, 2 augustus 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6567; Hildering, 'Vrijwillige samenwerking', 13 december 1947 (copie *In de Waagschaal*), HUA ARvdZ, inv.nr. 6549.

²⁴⁰ Hildering "Oslo en Indonesië", 1 augustus 1947 (copie *In de Waagschaal*), HUA ARvdZ, inv.nr. 6549.

overtuiging, dat de dag komt, dat de christen-leiders van de A.R. en C.H. partijen in Nederland zich diep zullen schamen over de houding die zij in deze tijd hebben aangenomen en al de oorlogshetze die zij hebben gevoerd'.²⁴¹ Juist van christenen mocht een andere houding verwacht worden. In het contactblad van de Oranje Kinderkerk schreef hij rond de kerstdagen van 1947 een verhaal over een Afrikaanse predikant die tijdens de Tweede Wereldoorlog ingezegend werd door zijn Duitse missionaris en diens Engelse vervanger. Nationaal gezien waren zij vijanden, maar vanuit het geloof waren zij broeders en konden naast elkaar staan. 'In de oorlog heeft de Engelenzang zijn klank en waarde behouden: vrede op aarde voor mensen van Gods welbehagen. [...] een vrede die alle verstand te boven gaat.'²⁴²

Over de rechtvaardigheid van het Indonesische onafhankelijkheidsstreven en het bestaansrecht van de Republiek sprak Hildering zich onomwonden uit. In Purmerend had hij gesproken van de 'volkomen natuurlijke, billijke en rijp geworden zelfstandigheidsbeweging'.²⁴³ In een artikel in *Het Parool* schreef hij dat de Republiek 'als vrucht van eigen strijd en streven' de vrijheid zou moeten verkrijgen.²⁴⁴ In antwoord op een kritische reactie die hij op dit artikel kreeg ging hij nog verder, hij omschreef de huidige leiding der Republiek als 'karaktervolle, integere figuren', die 'reeds jaren van ballingschap en vele offers voor hun overtuiging hebben overgehad' en van wie hij er enkele persoonlijk kende. Zij zou in staat zijn om het volk vrij te maken van koloniale overheersing en federale verhoudingen, want zij was van 'opzet en streven democratisch en modern'.²⁴⁵

Voor de zending waren de ontwikkelingen in Indonesië funest. Terwijl de militaire actie in Indonesië nog volop bezig was, schreeuwde Hildering zijn wanhoop uit: 'Hoe moet de zending dan nu het woord vinden voor Indonesië, als het geweld onzer troepen in Zuid Celebes, op Java en Sumatra de bodem met bloed gedrenkt hebben?'²⁴⁶ Hij zag nog maar een mogelijkheid voor de Nederlandse zendeling om in Indonesië het heil van Christus' Rijk te prediken: schuldbelijdenis doen voor het onheil dat het Rijk der Nederlanden over Indonesië bracht. Schuldbelijdenis duidt erop dat de zendeling zich verbonden wist met de natie die 'schuld' droeg. In hetzelfde artikel verdedigde Hildering echter ook het al vaker genoemde principe van de supranationaliteit van de zending. De zendeling moest bij zijn uitgaan afstand nemen van het nationale: 'Hij staat in directe dienst van het Imperium Jesu Christi, en als dienaar van het Woord van dit onvergankelijk Rijk heeft hij te getuigen, als 't moet ook tegen het imperium, waar hij krachtens bloed en geboorte toe

²⁴¹ Hildering, 'Dienst aan Indonesië', juli 1947 (copie *In de Waagschaal*), idem.

²⁴² Hildering, 'Vrede in oorlog', 3 december 1947 (copie *Contactblad Oranjekinderkerk en Una Sancta*), HUA ARvdZ, inv.nr. 6546.

²⁴³ Hildering, 'Dienst aan Indonesië', juli 1947 (copie *In de Waagschaal*), HUA ARvdZ, inv.nr. 6549.

²⁴⁴ Hildering, 'Inggih Nodoro', 29-07-1947 (*Het Parool*), HUA ARvdZ, inv.nr. 6567.

²⁴⁵ Brief Hildering aan W.A. Hoek, 2 augustus 1947, idem.

²⁴⁶ Hildering "Oslo en Indonesië", 1 augustus 1947 (copie *In de Waagschaal*), HUA ARvdZ, inv.nr. 6549.

behoort'.²⁴⁷ Hoe die verhouding tussen Christus' Rijk en Nederland was en wat de betekenis van het nationale in de kerk was, werd bij Hildering niet duidelijk.

Voordat Hildering in het voorjaar van 1948 terugkeerde naar Indonesië, werd hij door de redactie van *In de Waagschaal* benaderd om in Indonesië de coördinatie van artikelen over de situatie in Indonesië op zich te nemen. Hildering stemde hierin toe. Hij vond het noodzakelijk 'om voortdurend van uit de jonge kerken, en alle kerkelijke en zendingsacties ginds, de publieke opinie hier te blijven bewerken.'²⁴⁸ Tijdens zijn verlof was het hem duidelijk geworden hoeveel predikanten *In de Waagschaal* lazen en hij hoopte dat de invloed van het blad ook verder in de gemeenten zou doorwerken.²⁴⁹ Daarnaast stelde hij voor om proefnummers van het blad naar leidende figuren in Indonesië te zenden.

De terugkeer van Hildering was een slepende kwestie. Zelf had hij een kort verlof willen nemen. De zendingsdirectie had aangedrongen op een verlof van een half jaar en op de vergadering van 19 juni had Hildering aangegeven dat hij voor de kerst weer in Surabaya hoopte te zijn. Begin september ontving hij via Dedecker de vestigingsvergunning voor hem en zijn gezin. Daarmee was het echter nog niet geregeld. In oktober schreef het zendingsconsulaat naar de zendingsdirectie dat een spoedige terugkeer van Hildering naar Surabaya gewenst was, ook al was er nog geen contact met de Oost-Javaanse kerk mogelijk. Evenals in 1932 werd er bij bedongen dat hij zich 'in alle rust en geduld' op het contact moest toeleggen, al beseften de consuls dat het moeilijk was voor iemand met 'Hilderings temperament en drang om alles daadkrachtig aan te pakken'. Dit keer was rust en geduld niet nodig vanwege de financiën, maar vanwege de politieke situatie. Met de Nederlandse soldaten waren er legerpredikanten op Oost-Java gekomen, die contact opnamen met de Javaanse gemeenten en daarover 'onjuiste en ongewenste' publicaties deden.²⁵⁰ Ook Hildering besepte dat er rust en geduld nodig zouden zijn bij de taak die hij voor zichzelf weggelegd zag. Hij verwachtte dat er spoedig een akkoord bereikt zou worden tussen Nederland en Indonesië:

Maar uitermate moeizaam zal het samengaan der volkeren zijn van Nederland en Indonesië op het vulkanisch terrein van verhitte gemoederen en verschroeide harten. Daar zal de zending een hoogst waardevolle, maar ook uiterste tere taak hebben, om met fijngevoelig geestelijk gehoorapparaat de verbroken verbindingen te herstellen en de vernielde bruggen tussen de volkeren te helpen herbouwen.²⁵¹

²⁴⁷ Ibidem.

²⁴⁸ Brief *In de Waagschaal* aan Hildering, 9 december 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6549.

²⁴⁹ Brief Hildering aan G.H. Slotemaker de Bruïne, 11 december 1947, idem.

²⁵⁰ Brief zendingsconsulaat aan zendingsdirectie, 3 oktober 1947, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4341.

²⁵¹ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 20 oktober 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

Pas op 12 februari 1948 kon Hildering zijn 'Ten afscheid' schrijven.²⁵²

4.5 Hollands intermezzo

Ondanks de rustperiode die Hilderings verlof in Nederland had moeten zijn, was Hildering van 's morgens vroeg tot 's avonds laat bezig geweest. De situatie in Indonesië beheerste zijn gedachten. In spreekbeurten voor de Vereniging Nederland-Indonesië en voor de zending en in verschillende artikelen gaf hij zijn mening over de gebeurtenissen in Indonesië. Hij hekelde het Nederlandse militaire optreden en de gedachte dat Nederland niet anders kon dan militair ingrijpen. Nederland moest leren dienen in plaats van heersen, alleen dan zou er een blijvende verbondenheid tussen Nederland en Indonesië mogelijk zijn.

Hij was teleurgesteld in kerk en zending, die naar zijn mening geen duidelijk geluid met betrekking tot Indonesië lieten horen en zich teveel lieten leiden door nationale sentimenten. Hildering greep terug op zijn vertrouwde principes en argumenten. Opnieuw verwees hij naar de revolutionaire periode in China in de jaren twintig en dertig en de gevolgen die deze voor de zending had gehad. Daarnaast benadrukte hij het principe van de supranationaliteit van de zending. De zendeling moest het Rijk van Christus op het oog hebben en zich niet vereenzelvigen met een aardse rijk. Dit stond echter op gespannen voet met Hilderings oproep aan kerk en zending om schuldbelijdenis te doen voor het Nederlandse optreden. Zendelingen stonden blijkbaar toch niet helemaal los van hun aardse nationaliteit.

Tijdens zijn verblijf in Nederland sprak Hildering zich voor het eerst onomwonden voor de Republiek uit. Wellicht dat de negatieve publicaties in Nederland over de Republiek bij hem een tegenreactie uitlokten, waardoor hij zich als een pleitbezorger van de Republiek ontpopte. Het is moeilijk om na te gaan hoe invloedrijk Hilderings bijdrage aan het Nederlandse debat over Indonesië geweest is. Zijn (lezers)publiek bestond vooral uit linksgeoriënteerden, die openstonden voor kritiek op het Indonesië beleid. Hildering verklaarde later dat het alleen in de linkse bladen mogelijk was om een kritisch geluid te laten horen.²⁵³ Binnen de zending genoot hij wel gezag, maar de directie leek zijn radicale houding ten opzichte van de Indonesische kwestie niet te volgen.

Op 13 februari keerde hij terug naar Indonesië. Acht maanden was hij in het vaderland geweest, hij had er gesproken en geschreven. Nu restte hem opnieuw het afscheid. Van ouders, familie, gemeente, kerk en vaderland. Hij was aangekomen in een 'hete zomer', hij verliet het land in de 'prille lente', er was opnieuw een akkoord tussen Nederland en Indonesië gesloten. En hoe

²⁵² Hildering, 'Ten afscheid', 12 februari 1948 (copie *Nederlandsch Zendingsblad*), HUA ARvdZ, inv.nr. 6552.

²⁵³ Brief Hildering aan zendingsconsul M. de Niet Gzn., 10 januari 1949, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345.

moeilijk het in de komende maanden en jaren nog zou worden, Hildering zag het als 'hoopvolle tekenen'.²⁵⁴ Er zou een geheel nieuw tijdvak beginnen.

²⁵⁴ Hildering, 'Ten afscheid', 12 februari 1948 (copie *Nederlandsch Zendingsblad*), HUA ARvdZ, inv.nr. 6552.

5. 'Een geheel nieuw tijdvak is begonnen' (maart 1948-maart 1949)

Hoopvol vertrok Hildering begin 1948 naar Surabaya. Nederland en de Republiek hadden op 17 januari het Renville-akkoord getekend, waarin een wapenstilstand en een politiek akkoord besloten lag. Zijn gezin zou hem spoedig achterna reizen. 'Een geheel nieuw tijdvak was begonnen.'²⁵⁵ In december van dat jaar begon Nederland echter een tweede militaire actie en betreurde Hildering het dat hij zijn gezin meegenomen had naar Indonesië. Hoe ontwikkelden zijn contacten met Indonesiërs en Nederlanders zich en waartoe zetten deze hem aan?

5.1 'Enorm druk, maar prachtig'

Voordat Hildering terugkeerde op zijn post, bezocht hij de zendingsconsuls in Batavia. Drie dagen praatten zij elkaar bij over de ervaringen van het afgelopen jaar en spraken zij over de toekomst van de zending.²⁵⁶ Op 16 maart werd hij door vrienden van allerlei 'bangsa' op de kade van Surabaya opgewacht. Opnieuw nam Hildering zijn intrek aan Ketabangkali no. 23.

In de dagenlange 'invasie' die volgde, vulde Hilderings agenda zich.²⁵⁷ De zendingspost was inmiddels geen 'wachtpost' meer, maar een 'werkpost', waar de arbeid zich opstapelde. Hilderings dag begon om zes uur en het werk ging door tot middernacht. Overdag was hij op pad, 's avonds verzorgde hij de correspondentie. Hildering preekte in verschillende gemeenten, hield besprekingen met de Javaanse kerken, was adviseur van de Chinese kerk, voorzitter van de christelijke scholenvereniging in Surabaya, leider van het Bijbeldepot en colportagebureau in Surabaya en vertegenwoordiger van de Verenigde Nederlandse Zendingcorporaties (VNZ) in de Madjelis Wakil Geredja Geredja (MWG), een gemeenschappelijk orgaan van de Indonesische kerken dat de inzet van zendingspersoneel coördineerde.²⁵⁸ Hildering genoot ervan: 'Het is hier enorm druk maar prachtig. Een geheel nieuw tijdvak is begonnen maar het is een vreugde om als zending welbewust en welgewild daarheen te richten en de schouders mee onder de grootse taak te zetten'.²⁵⁹

De situatie in Indonesië schatte Hildering hoopvol in. Hij had veel vertrouwen in de uitvoering van de Renville-overeenkomst, waarin vastgelegd was dat Nederland na een interimperiode de soevereiniteit over Indonesië zou overdragen aan de onafhankelijke Verenigde Staten van Indonesië (VSI). Ook voor de zending leek de situatie beter te worden. Van Javaanse en

²⁵⁵ Brief Hildering aan H.G. van Beusekom, 24 april 1948, HUA ARvdZ (1102-2), inv.nr. 6254.

²⁵⁶ Aantekeningen Hildering van bespreking met De Niet en Wiersema in Batavia, 12 maart 1948, en brief Hildering aan zendingsdirectie Oegstgeest en zendingsconsuls Batavia, 25 maart 1948, HUA ARvdZ, 6432.

²⁵⁷ Brief Hildering aan zendingsdirectie Oegstgeest en zendingsconsuls Batavia, 25 maart 1948, idem.

²⁵⁸ Brief Hildering aan bestuur VNZ, 8 april 1948, HUA ARvdZ, inv.nr. 6432; Brief Hildering aan fam. Nortier-Gunning, 18 maart 1949, HUA ARvdZ:r (1102-1), inv.nr. 4345; Van de Wal, *Tot op het bot verdeeld*, 258.

²⁵⁹ Brief Hildering aan H.G. van Beusekom, 24 april 1948, HUA ARvdZ, inv.nr. 6254.

Chinese zijde was er voor het eerst sinds de militaire actie van 1947 een nieuwe toenadering en openheid.²⁶⁰ Tegelijkertijd besepte Hildering door het voortgaande geweld van Nederlandse en Indonesische zijde en de gespannen verhoudingen tussen de kerken in 'bezet' (Nederlands) gebied en in Republikeins gebied, dat het akkoord nog niet het einde van het conflict betekende.²⁶¹

Naarmate het jaar vorderde werd dit steeds duidelijker. Na de ondertekening van het akkoord was het Republikeinse kabinet gevallen en kreeg de linkervleugel een grotere aanhang. In mei 1948 liepen de besprekingen tussen Nederland en de Republiek vast. In de daaropvolgende maand vonden er in Nederland verkiezingen plaats, waarna W. Drees (PvdA), premier werd in plaats van L.J.M. Beel (KVP). De Indonesiëposten gingen van de PvdA over op de KVP en de VVD. E.M.J.A. Sassen volgde J.A. Jonkman op als minister van Overzeese Gebiedsdelen. A.H.J.L. Fiévez (KVP), minister van Oorlog werd opgevolgd door W.H. Schokking (CHU). Luitenant-gouverneur-generaal H.J. van Mook werd in november vervangen door de KVP'er L.J.M. Beel, die als hoge vertegenwoordiger van de kroon (HVK) een harde koers ten opzichte van de Republiek voorstond. De TNI hield rekening met een nieuwe militaire actie en ging zich voorbereiden op een guerrillaoorlog. Op 18 september vond er in Madiun een communistische coup plaats. Deze werd neergeslagen door de TNI, waardoor de Republiek internationaal veel waardering verwerfde. Onder leiding van Beel ging Nederland zich in het najaar van 1948 steeds meer bezinnen op een nieuwe militaire actie. Op 17 december overhandigden zij aan de republiek een ultimatum, waarop binnen 24 uur gereageerd moest worden. M. Hatta weigerde binnen zo'n korte termijn te reageren, de termijn verstreek en het kabinet besloot tot militair ingrijpen.²⁶²

In de nacht van 18 op 19 december startte de tweede militaire actie. Generaal S.H. Spoor volgde hierbij opnieuw een 'speerpuntenstrategie', waarbij hij allereerst de politieke en militaire leiding van de Republiek wilde uitschakelen, vervolgens de belangrijkste politieke en militaire centra bezetten, om als laatste de Republikeinse troepenconcentraties te omsingelen en uit te schakelen.²⁶³ Evenals bij de eerste militaire actie werd het eerste doel snel behaald. Het uitschakelen van de Republikeinse troepenconcentraties bleek echter opnieuw niet haalbaar. Republikeinse strijdgroepen trokken zich terug in de bergen en gingen over tot guerrillaoorlogvoering. Het Nederlandse leger reageerde met een contraguerrilla, waarbij het buitensporig geweld toenam.²⁶⁴

²⁶⁰ Hildering, 'Ten afscheid', 12 februari 1948, HUA ARvdZ, inv.nr. 6552.

²⁶¹ Brief Hildering aan zendingsdirectie Oegstgeest en zendingsconsuls Batavia, 25 maart 1948, HUA ARvdZ, 6432.

²⁶² De Jong, *De terugtocht*, 157, 169-170, 192-194.

²⁶³ Groen, *Marsroutes en dwaalsporen*, 171-172.

²⁶⁴ J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Het Nederlands-Indonesisch conflict* (Zutphen 2012) 171-175; Remy Limpach, 'Extreem Nederlands militair geweld tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog 1945-1950', *Militaire Spectator* 185, nr. 10 (2016) 416-429; aldaar 420-421.

Intussen was Hilderings pastorie als vanouds gevuld met mensen. ‘Tante Lau’, de vrouw die Hildering in 1946 zo goed verzorgd had, woonde er nog steeds. Verder woonden er Hilderings secretaresse, een huishoudster, medewerkers van het bijbeldepot en dominee Dedecker. In juni keerde Hilderings eigen gezin terug naar Surabaya. Alleen zijn oudste dochter, Ineke, bleef in Nederland voor haar studie. Ook Christine Slotemaker de Bruïne, zendeling voor het vrouwenwerk te Surabaya, keerde in 1948 terug naar Surabaya en trok bij de familie Hildering in.

De terugkeer van Hilderings gezin gaf niet alleen vreugde. Hoewel Surabaya een bezette stad was, bleef het voor Nederlanders gevaarlijk op straat. Hilderings kinderen gingen onder begeleiding van een marinier naar school en zodra ze thuis waren gingen de hekken dicht. De kinderen speelden achter het huis, zodat ze niet geraakt konden worden door bijlen die vanaf de straat naar hen gegooid werden.²⁶⁵ De gevaarlijke situatie in Surabaya en de activiteiten van Hildering leidden bovendien tot spanningen tussen hem en zijn vrouw. Verschillende malen dreigde Annie om met de kinderen terug naar Nederland te gaan. Zijn drang om de zendingspost te behouden en zijn steun aan het nationalisme kon zij niet volgen. De afgelopen jaren hadden hun tol geëist. Dit bleek onder andere toen in 1948 de Japanse predikant Miyahira bij de pastorie kwam om Bijbels te halen. Annie weigerde om ‘een Jap’ binnen te laten. Hildering was het hier niet mee eens, het was een ‘goede Jap’ en hij was welkom. Miyahira kwam binnen, Annie liep weg.²⁶⁶

Behalve de voortdurende spanning had het gezin ook met ziekte te kampen. Henk moest vanwege zijn kinderverlamming regelmatig naar het ziekenhuis, en de juiste hulpmiddelen bleken in Indonesië niet beschikbaar te zijn. In augustus 1948 brak er een difterie epidemie uit en werden vier gezinsleden samen met Christine en de secretaresse van Hildering opgenomen in het ziekenhuis. Pas begin november was de epidemie bedwongen. Alleen de jongste van het gezin, Herman, bleef ziek en moest buiten Surabaya in een gezonder klimaat herstellen.²⁶⁷ In de pastorie lag het werk in deze maanden grotendeels stil. De zendingsdirectie hoopte dat Hildering wat rust kon nemen na de drukke maanden sinds zijn terugkeer.²⁶⁸

5.2 ‘Een bovenmenselijke, een menselijk-onmogelijke taak’

In 1946 had Hildering de eerste naoorlogse contacten met Javaanse en Chinese christenen op Oost-Java gelegd. Vlak na zijn vertrek naar Nederland in 1947 was op de Kwitangconferentie in Batavia besloten dat de Indonesische kerken voortaan verantwoordelijk zouden zijn voor de zending. Door de militaire actie die kort daarna plaatsvond, was de relatie tussen Nederlanders en Indonesiërs verslechterd. Na Hilderings terugkeer in 1948 leek de verhouding met de

²⁶⁵ Interview Marleen van den Berg met J.L.W. Hildering, 3 augustus 2017.

²⁶⁶ Ibidem; ‘Herinnering van mw. A. Hildering-Punt’, HUA ARvdZ, inv.nr. 6201.

²⁶⁷ Brieven Hildering aan zendingsdirectie en consuls 24 augustus 1948, 21 september 1948, 7 november 1948, 27 september 1949, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4152.

²⁶⁸ Brief zendingsdirectie aan Hildering, 13 september 1948, idem.

Indonesische kerken te verbeteren. Desondanks bleef zijn werk als Nederlandse zendeling onder Javaanse en Chinese kerken gecompliceerd.

Evenals voor zijn Nederlandse verlof waren de verhoudingen met de Chinezen beter dan die met de Javanen. De Chinese kerken waren sinds hun oprichting onafhankelijk geweest en de Chinezen hadden zich daardoor nooit 'geknecht gevoeld'.²⁶⁹ Kort na zijn terugkomst werd Hildering door hen gevraagd om de eerste vergadering van de synode te leiden. Het was voor hem 'een rare gewaarwording', omdat hij zich altijd afzijdig gehouden had van officiële functies. Hildering zag het als een teken van 'een groot vertrouwen en genegenheid'.²⁷⁰ Hoezeer hij zichzelf als onderdeel van de Chinese gemeenschap zag, bleek toen hij in juli een vergadering van de Chinese kerken in Indonesië bijwoonde. Er waren zeven Chinezen uit Surabaya afgevaardigd, zes 'echte' en hijzelf als 'onechte'.²⁷¹

Ondanks de hoopvolle verwachtingen bleek officieel contact met de Javaanse kerken niet mogelijk te zijn. Dit had allereerst te maken met de moeilijke situatie binnen de Javaanse kerk zelf. Meer dan de helft van de gemeentes lag in Republikeins gebied, de overige gemeenten lagen in bezet gebied.²⁷² De demarcatielijn die de gebieden van elkaar scheidde, maakte het moeilijk om elkaar te bezoeken en synodevergaderingen te beleggen. Besluiten zoals die van Kwitang konden hierdoor niet door de synode van de Oost-Javaanse Kerk aanvaard worden, waardoor de positie van de zendingen onduidelijk bleef. Bovendien was er veel onbegrip tussen de gemeenten in de verschillende gebieden. De gemeenten in Republikeins gebied namen het de kerken in bezet gebied kwalijk dat zij onder bestuur van de Nederlanders bleven en niet evacueerden.

De verhoudingen tussen de zending en de kerken in bezet gebied werden daarnaast bemoeilijkt door het Nederlandse militaire optreden in deze regio. P. Soemanto, directeur van een voormalig zendingsziekenhuis in Sukun, schreef uitvoerig over het geweld van Nederlandse militairen tegen Indonesische christenen.²⁷³ De christelijke minderheid had gehoopt op bescherming tegen de islam, maar zij moesten bescherming zoeken tegen medechristenen. Groepen christenen trokken weg uit het bezette gebied en de beginnende samenwerking met de oudere (Europese) kerken en de zending werd afgebroken.

Bovendien bleef het voor de Indonesiërs in bezet gebied gevaarlijk om contact met de 'Belanda' te hebben. Het Nederlandse leger had de gebieden wel veroverd, maar er waren nog altijd pro-nationalistische groepen actief, die elk contact met Nederlanders als verraad zagen. Veel Indonesische christenen durfden daarom geen persoonlijk contact met zendingen te hebben. Dit werd pijnlijk ervaren door Hilderings vervanger, Dedecker, kort voor deze naar Nederland

²⁶⁹ Hildering, Algemene brief, 7 december 1948, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345.

²⁷⁰ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 24 april 1948, HUA ARvdZ, inv.nr. 6432.

²⁷¹ Hildering, 'Brieven uit Soerabaja', *De Roepende Kerk*, 5 augustus 1948, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345.

²⁷² Brief Hildering aan zendingsdirectie, 24 april 1948, HUA ARvdZ, inv.nr. 6432.

²⁷³ Brief Poedjo Soemanto aan J. Lodder, 26 maart 1948, idem.

vertrok. Hij ontving van verschillende mensen bericht vanwege zijn terugkeer naar Nederland, maar op zijn vraag of hij bij hen langs mocht komen kreeg hij een weigerend antwoord.²⁷⁴ Desondanks blijkt uit de brieven van Hildering dat er in 1948 groeiende persoonlijke contacten waren. Onder andere met Javaanse en Chinese jeugdverenigingen waar Hildering voor de oorlog bij betrokken was geweest. Van een aantal Javaanse studenten, leden van de Christen Studentenvereniging te Surabaya (CSV), kreeg hij bovendien de vraag of zij konden corresponderen met Nederlandse studenten van de Nederlandse Christen Studentenvereniging (NCSV). Door bemiddeling van Hildering kwam in 1949 de correspondentie tussen Javaanse en Nederlandse studenten op gang.²⁷⁵ Hij had eveneens goede contacten met de Javaanse voorgangers op Oost-Java.²⁷⁶ Deze 'persoonlijke banden van vriendschap en vertrouwen' bleven na de tweede militaire actie, die op 5 januari 1949 eindigde, 'onverbroken bestaan'.²⁷⁷

In zijn contacten met de Indonesische kerken was Hildering zeer voorzichtig. Hij vond dat de zending dienstbaar moest zijn aan de kerken en probeerde hier op aan te sturen door zelf op de achtergrond te blijven en de besluitvorming bij de Indonesische kerken te leggen. Zo vroeg hij aan Australische zendelingen, die een zendingspost op Madura wilden stichten, om de Oost-Javaanse kerk hierin te betrekken, omdat het terrein onder haar verantwoordelijkheid viel.²⁷⁸ De zendingsdirectie stimuleerde deze werkwijze en drong er bij Hildering op aan om te investeren in persoonlijke contacten. Ook het zendingsconsulaat onderstreepte het belang van de dienstbaarheid van de zending aan de Indonesische kerken.²⁷⁹ Tegenover de zendingsdirectie benadrukte Hildering de moeilijkheden waarmee de Indonesische kerken te maken hadden. Hij sprak daarbij de hoop uit dat de relatie tussen kerk en zending zou verbeteren wanneer de politieke situatie verbeterde.

Hoewel er geen officieel contact mogelijk was, werd zijn aanwezigheid bij synodevergaderingen op prijs gesteld en vond er samenwerking plaats in organisaties als het Bijbelgenootschap, voormalige zendingsziekenhuizen en -scholen.²⁸⁰ Hildering begreep deze tweeslachtige houding, maar het maakte hem ook bitter, eind december 1948 schreef hij: 'Wij zien in hun houding een ernstig rassensentiment, namelijk dat uit revanche nu de Nederlandse

²⁷⁴ Brief O. Dedecker aan zendingsdirectie en -consulaat, 6 maart 1948, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4341.

²⁷⁵ Brief Hildering aan J. Dirkse (alg. secretaris NCSV), 7 oktober 1948 en brief J. Dirkse aan Hildering, 5 mei 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6188. In hoeverre deze contacten uitzonderlijk zijn geweest is moeilijk te zeggen, A.J. van den Berg schrijft in zijn proefschrift over de NCSV dat er na de Oslo-conferentie van 1947 "niet of nauwelijks contact is geweest met de christen-studenten in Indonesië": Van den Berg, *De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging*, 185.

²⁷⁶ Brief Tjoa King Liem aan Hildering, 2 november 1948, HUA ARvdZ, inv.nr. 6167.

²⁷⁷ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 28 januari 1949, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345.

²⁷⁸ Hildering, 'Nota voor de Besturen, verenigd in het overkappingsbestuur chr. Scholen Malang', 20 november 1948 en brief Hildering aan zendingsconsulaat, 9 december 1948 en brief Hildering aan PPMA 22 juli 1949, idem.

²⁷⁹ Brief zendingsconsul G.L. Bakker aan zendingsdirectie, 7 mei 1948, HUA ARvdZ, inv.nr. 6432.

²⁸⁰ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 21 mei 1948, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4341; Brief Hildering aan J. Verkuyl, 20 november 1948, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345.

prediker tot een volkomen ondergeschikte wilde maken.²⁸¹ De zendingsdirectie adviseerde hem de oren open te houden voor alle gemotiveerde kritiek, maar ook om 'humor genoeg te hebben om dergelijke kritiek tegen de achtergrond van wat u zegt op zijn waarde te schatten'.²⁸² De tweede militaire actie maakte dit eens te meer duidelijk. Er was juist een bijeenkomst met de Oost-Javaanse Kerk geweest, waarin het belang van samenwerking onderstreept was. Na de actie schreef de voorzitter van de synode aan de Wereldraad van Kerken dat de band tussen kerk en zending verbroken was. Tegen Christine verklaarde de synodevoorzitter echter dat er niets veranderd was en de deur naar de Oost-Javaanse Kerk bleef openstaan.²⁸³

Na de tweede militaire actie had Hildering het liefste met zijn werk willen stoppen, maar hij kon dat niet verantwoorden aan zijn hoogste Opdrachtgever.²⁸⁴ Te midden van het geweld ging hij door om het contact met de Oost-Javaanse Kerk te hernieuwen, 'een bovenmenselijke, een menselijk-onmogelijke taak'.²⁸⁵ Zijn collega H. Visser uit Jember vroeg wel om terugroeping, hij 'weigerde het onrecht te steunen' dat de Indonesische bevolking werd aangedaan.²⁸⁶ De zendingsconsuls waren er na de eerste militaire actie van overtuigd geraakt dat de zending niet mocht zwijgen over de misstanden in Indonesië. Na de tweede militaire actie vroegen ze verschillende zendelingen om gedetailleerde rapportages van de situatie en van misdaden te sturen, zodat kerk en zending zich daarmee tot de regering konden wenden.²⁸⁷ Hildering zou aan deze oproep veelvuldig gehoor geven.

Het contact met een Javaanse gevangene bracht hem ertoe om zelf artikelen door te sturen naar de zendingsdirectie en de NCSV. In januari 1949 ontmoette hij Piet Mamahit, een oude bekende van de CSV, die sinds anderhalf jaar gevangen zat in het 'rehabilitatiekamp' Bubutan, de gevangenis waar Hildering het eerste halfjaar van zijn internering opgesloten was geweest. Mamahit schreef een artikel over het verlangen van de Indonesische studenten naar een eigen natie en de moeilijke situatie waarin zij door de militaire acties verkeerden. Hij vroeg Hildering om dit artikel te vertalen en door te sturen naar Nederland: 'Moge het stuk haar [sic] bijdrage kunnen geven tot het hervinden van wederzijds begrijpen en ons er toe brengen elkander de helpende hand te reiken'.²⁸⁸ Hildering vertaalde het artikel en stuurde het door naar Nederland, hetzelfde deed hij met andere artikelen van Mamahit, waarin deze schreef over oorlogsmisdaden door Nederlandse militairen en waarin hij het Nederlandse optreden vergeleek met dat van de

²⁸¹ Algemene brief Hildering, 7 december 1948, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345.

²⁸² Brief S.C. van Randwijk aan Hildering, 7 februari 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

²⁸³ Brief C. Dolman aan Hildering, 4 januari 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6479.

²⁸⁴ Brief Hildering aan M. de Niet Gzn., 12 november 1948, HUA ARvdZ, inv. 6432.

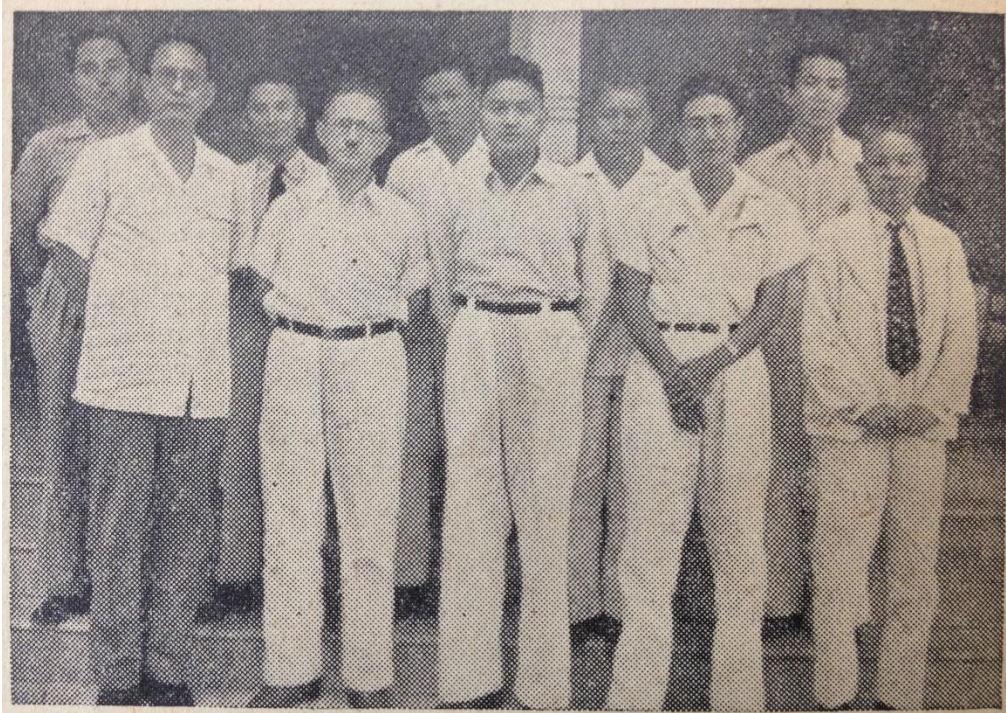
²⁸⁵ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 28 januari 1949, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345.

²⁸⁶ Brief H. Visser aan M. de Niet Gzn., 25 januari 1949, HUA Archief-RvdZ, inv.nr 6432.

²⁸⁷ Brief zendingsconsulaat aan Hildering, 29 januari 1949 en brief M. de Niet Gzn. aan H. Visser, 2 februari 1949, en brief M. de Niet Gzn. aan C. Dolman, 2 februari 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6432.

²⁸⁸ Brief P. Mamahit aan Hildering, 10 februari 1949, HUA Archief-RvdZ, inv.nr. 6188; 'Een rapport uit de gevangenis over de C.S.V. Surabaya van de hand van P. Mamahit, med.dr's', idem.

Duitsers en Japanners en scherpe kritiek uitte op kerk en zending.²⁸⁹ Daarnaast ging Hildering zich inzetten voor de vrijlating van Mamahit, waardoor hij regelmatig contact had met de Nederlandse autoriteiten.

H.A.C. Hildering te midden van verschillende *pendita's* van de Chinese gemeenten van Oost-Java²⁹⁰

5.3 'Kritiseren is gemakkelijk, een rechtvaardig oordeel heel moeilijk'

Hildering had steeds betoogd dat het voor de zending beter zou zijn als Indonesië onafhankelijk was en hij realiseerde zich dat hij misschien tegen zijn eigen natie zou moeten getuigen. Toch onderhield Hildering via verschillende verbanden contacten met het Nederlands-Indische bestuur en het Nederlandse leger.

Ondanks zijn kritiek op het Nederlandse 'Indonesiëbeleid', en ondanks zijn principe van de supranationaliteit van de zending was Hildering niet anti-nationalistisch of anti-Nederlands. Voor de oorlog had het gezin Hildering tijdens nationale feestdagen steevast op de voorgalerij van het huis vaderlandse liederen gezongen.²⁹¹ En ook gedurende de dekolonisatieoorlog bleef hij het koningshuis een warm hart toedragen. Naar aanleiding van de radioboodschap van koningin Wilhelmina op haar verjaardag, zei Hildering voor radio Surabaya dat de vorstin 'ondanks alle teleurstelling, waarvan ook zij gewaagde', toch kon zeggen dat zij 'de goede strijd had

²⁸⁹ Brieven P. Mamahit aan Hildering, 21-22 februari 1949 en 23 februari 1949, HUA Archief-RvdZ, inv.nr. 6188; P. Mamahit, 'Gods wonderbare wegen', 24 februari 1949, idem; Brief W.P.J. Wesseldijk (secretaris NCSV) aan Hildering, 2 mei 1949, idem.

²⁹⁰ Hildering, 'Brieven uit Soerabaja, mei 1948', *De Roepende Kerk* 4 nr. 5 (september 1948), HDC Archief-Geelkerken, inv.nr. 29.

²⁹¹ Interview Marleen van den Berg met C.A. Schipper-Hildering, 29 augustus 2017.

gestreden'.²⁹² Ook werkte hij mee aan een oranjeavond voor militairen ter ere van de inhuldiging van Juliana.²⁹³

Voor zijn reizen had Hildering regelmatig contact met het gouvernement, in mei 1948 schreef hij over de 'voortreffelijke hulp' die hij van de regeringscommissarissen voor bestuursaangelegenheden (Recomba) Van Willigenburg en Van der Plas en van luitenant-gouverneur-generaal Van Mook gekregen had.²⁹⁴ Tegelijkertijd bleef hij zich kritisch uitlaten over het regeringsbeleid, waaronder de federale politiek van Van Mook, de toenemende regeringssteun aan islamitische groeperingen, en het militaire optreden.²⁹⁵ Daarnaast bleef Hildering ook lid van de op 29 juli 1946 heropgerichte Nederlandse Christen Officierenkring (NCOK), waarin officieren en oud-officieren bij elkaar kwamen om te discussiëren over maatschappelijke en religieuze thema's.²⁹⁶

Ook met de legerpredikanten onderhield Hildering nauw contact. In de wekelijkse bijeenkomsten van de predikantenkring verdeelden zij het pastorale werk, en bespraken de oorlogssituatie, berichtgeving en de ervaringen op TNI-posten.²⁹⁷ Met elkaar zetten de predikanten zich in voor de politieke gevangenen. De predikanten bezochte de gevangenen, hielden kerkdiensten voor hen, gaven namen door van mensen die opgepakt waren en verzonden rekestten om gevangenen vrij te krijgen.²⁹⁸ Aan de predikantenkring namen alle voorgangers uit Surabaya deel: Javaanse, Chinese en Nederlandse predikanten, zendelingen en legerpredikanten, wat soms tot onenigheid leidde. Het was vermoedelijk de vlootpredikant D.J. Jalink die in een brief 'aan de predikanten van Soerabaja van het 'beschaafde', 'superieure' blanke ras', uiting gaf aan zijn ergernissen over 'de ordinaire en kleinburgerlijke stijl' van sommigen, en het 'genoegen om anderen te krenken in onnodig scherpe woorden tot onze meerdere glorie'. Hij schaamde zich diep tegenover 'onze broeders van andere kleur over de cultuurloosheid en de decadentie van ons Nederlandse volk'.²⁹⁹ Blijkbaar verbeterden daarna de verhoudingen. Begin 1949 schreef Hildering dat de wekelijkse samenkomsten hadden geleid tot een band en vriendschap tussen voorgangers van verschillend ras en verschillende politieke overtuiging, 'ook met verschillende

²⁹² Hildering, "Het geloof behouden", 1 september 1948, radio Surabaya, HUA Archief-RvdZ, inv.nr. 6193; Hildering, 8 september 1948, radio Surabaya, idem. 'Saevis tranquillus in undis': rustig te midden van woelige baren.

²⁹³ 'Agenda voor de oranjeavond', 3 september 1948, HUA Archief-RvdZ, inv.nr. 6456.

²⁹⁴ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 21 mei 1948, HUA Archief-RvdZ:r, inv.nr. 4341.

²⁹⁵ Brief Hildering aan P. Soemanto, 5 augustus 1948 en brief Hildering aan zendingsdirectie, 28 januari 1949, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345.

²⁹⁶ Brief Hildering aan Nijbakker (secr. NCOK en secr. Krijgsraad KNIL te Batavia), 23 december 1948, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345; Brief Hildering aan baron Van Tuyll van Zuylen, 30 januari 1948, HDC, Archief-NCOK, inv.nr. 1.

²⁹⁷ Aantekeningen Hildering, 19-07-1948, HUA ARvdZ, inv.nr. 6200.

²⁹⁸ Aantekeningen Hildering tussen maart 1948 en maart 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6192; De Moor, *Generaal Spoor*, 296-297.

²⁹⁹ Brief D.J. Jalink aan de predikanten van Soerabaja van het 'beschaafd' 'superieure' blanke ras, 14 april 1948, HUA ARvdZ, inv.nr. 6200.

militaire collega's, die in hun geüniformeerde functie deel uitmaakten van het Nederlandse gewelddadige optreden'.³⁰⁰ Dit bleek onder andere toen eind januari 1949 de Javaanse predikant Iskander opgepakt werd en verschillende predikanten, onder wie militaire, in actie kwamen, waarop de predikant vrijgelaten werd. Door de predikantenkring werd in diezelfde periode een open brief aan de pers geschreven, waarin zij de eenzijdige berichtgeving bekritiseerde. Hoewel de uiteindelijke brief veel algemener en genuanceerder van toon was dan het concept, toont het wel de samenwerking tussen de predikanten aan en de wil om tot een gezamenlijk protest te komen.³⁰¹

Een andere groep met wie Hildering veel contact had waren de militairen. Er was standaard een marinier bij hem in huis ter bewaking, maar 's avonds en in de weekenden was de pastorie een geliefde plek bij veel militairen en kwamen ze met 'vrachtwagens vol'.³⁰² Een aantal van hen stuurden eenmaal terug in Nederland nog een bericht naar Hildering om hem te bedanken voor het 'thuis' dat ze bij hem gevonden hadden, mevrouw Hildering was 'als een moeder' voor hen geweest.³⁰³ Ook van sommige ouders kreeg Hildering een briefje. Uit de verhalen van hun zonen was hun duidelijk geworden hoeveel het verblijf in de pastorie voor hen betekend had.³⁰⁴ Met sommige militairen bleef Hildering tot in de jaren zeventig corresponderen en ook heeft hij na terugkeer in Nederland van een aantal van hen de huwelijksdienst geleid. Opmerkelijk was een brief uit 1981, van een oud-militair die 'slechts' tot 1951 contact met Hildering gehouden had. Een artikel over de bewapeningswedloop had zijn aandacht getrokken en toen zag hij de ondertekening: 'H.A.C. Hildering, of heel oneerbiedig Hakkie, die ergens in Surabaya achter het witte kantoor van de Staf A-divisie woonde aan de rand van de kampong.' Gedachten aan Indië en zijn verblijf in de pastorie waren weer boven gekomen en hadden hem deze brief doen schrijven. 'Bedankt voor uw stukje in Trouw, en bedankt voor de goede zorgen 'toen'.³⁰⁵ De brieven bieden een interessant beeld van hoe de militairen hun verblijf in Indonesië en hun terugkomst in Nederland ervoeren en tegen welke moeilijkheden zij daarbij aanliepen. Dat valt echter buiten het onderwerp van deze scriptie.

Waar mogelijk probeerde Hildering de militairen ook te helpen via zijn contacten en te adviseren. Zo wilde een militair die vaak bij hem thuis kwam en meehielp in het zondagsschoolwerk, in Indonesië blijven als kerkelijk werker. Hildering raadde hem aan om eerst

³⁰⁰ Algemene brief Hildering, 'De arrestatie van dominee Iskander', 26 januari 1949, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345.

³⁰¹ 'Concept open brief aan de pers', januari 1949 en 'open brief aan de pers', HUA ARvdZ, inv.nr. 6200; Algemene brief Hildering, 'ds Iskander gearresteerd', 25 januari 1949, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345.

³⁰² Interview Marleen van den Berg met J.L.W. Hildering, 3 augustus 2017.

³⁰³ Brief M. van Driel aan Hildering, 24 oktober 1949 en brief P. Gestman aan Hildering, 4 februari 1950 en brief K. de Graaf aan Hildering, 28 mei 1950, HUA ARvdZ, inv.nr. 6456.

³⁰⁴ Brief Mevrouw Welker aan Hildering, 2 januari 1950 en brief familie H. Morsink aan Hildering, 7 juni 1950, idem.

³⁰⁵ Brief J.K. Hammer aan Hildering, 8 april 1981, idem.

terug naar Nederland te gaan en een opleiding te volgen en schreef een aanbevelingsbrief voor hem aan de directie van de Academie van Kerk en Wereld.³⁰⁶ Evenzo adviseerde hij een militair uit Bandung, die gereageerd had op een vacature die Hildering geplaatst had: 'neem afstand van dit land dat u in zulke bijzondere omstandigheden hebt leren kennen, denk na over wat u als uw roeping voelt en studeer ervoor'.³⁰⁷ Ook zette Hildering zich in voor het organiseren van ontspanningsavonden voor militairen en de oprichting van een christelijk militair tehuis.³⁰⁸

Een heel andere reden waarom Hildering met leger en gouvernement in aanraking kwam, was vanwege zijn hulp aan gevangenen. Regelmatig bezochten Hildering en zijn collega's de gevangenen in Surabaya en deden zij navraag naar personen die opgepakt waren. Klachten over het gewelddadig optreden van Nederlandse militairen, die hij hoorde tijdens zijn bezoeken aan de verschillende gemeentes, legde hij voor aan het bestuur.³⁰⁹ Na de tweede militaire actie nam het geweld en het aantal arrestaties door Nederlandse militairen toe. Op 24 januari werd de Javaanse predikant Iskander gearresteerd, een dag later ging Hildering verhaal halen bij de inlichtingen veiligheidsgroep (IVG). Nadat ook collega's, docenten, studenten, vakorganisaties en juristen in actie waren gekomen, werd de predikant op 28 januari vrijgelaten.³¹⁰ Tegelijk met de zaak van Iskander had Hildering ook andere gevallen voorgebracht bij de autoriteiten, waarnaar een onderzoek zou worden ingesteld:

Al de vermelde verhalen heb ik natuurlijk niet kunnen verifiëren; ik geef ze slechts weer zoals ik ze kreeg. Ook in deze politieke en semi-politieke kwesties is kritiseren gemakkelijk en het vellen van een gerechtvaardigd oordeel heel moeilijk. Maar kan ik het helpen als in deze dingen telkens de herinnering boven komt aan wat heel gewoon werd in de Japanse bezettingstijd?³¹¹

In de maanden erna schreef Hildering verschillende rekestten voor de vrijlating van gevangenen, waaronder de al eerder genoemde Piet Mamahit, zowel voor mensen die hij persoonlijk kende, als mensen waarvan hij de familie kende. Hij deed dit alleen als hij wist dat de mensen onschuldig vast zaten. In februari had C.L. van Doorn, zendeling in Batavia, bij Hildering geïnformeerd naar een zekere Pasariboe die gevangen zou zitten. Hildering antwoordde hem dat hij deze man kende als iemand die 'zeer non-coöperatief en extreem-republikeins' was en dat iedereen, ook hijzelf, erop rekende dat hij na de tweede militaire actie gearresteerd werd: 'Even vanzelfsprekend vindt

³⁰⁶ Brief Hildering aan directie Kerk en Wereld, 14 januari 1949, idem.

³⁰⁷ Brief Hildering aan P. Barbier, 25 februari 1949, idem.

³⁰⁸ Avondvulling C.J.V. programma door Hildering, HUA ARvdZ, inv.nr. 6179; 'De Y.M.C.A. in Soerabaja', *Nieuwe Courant* (11 september 1946), HUA ARvdZ, inv.nr.6177.

³⁰⁹ Aantekeningen Hildering, 19 maart 1948, HUA ARvdZ, inv.nr. 6192; De Moor, *Generaal Spoor*, 317-318.

³¹⁰ Algemene brief Hildering, 'ds. Iskander gearresteerd', 25 januari 1949 en brief Hildering aan zendingsconsulaat, 25 januari 1949, en algemene brief Hildering, 'ds. Iskander vrijgelaten', 28 januari 1949, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345.

³¹¹ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 28 januari 1949, idem.

iedereen het, dat in de gegeven omstandigheden in dit geval niets gedaan kan worden voor zijn vrijlating. Hij schijnt zelf ook rustig de konsekwenties te aanvaarden van zijn eigen activiteiten'.³¹²

Hij verzond verzoeken voor geestelijken om de gevangenis te mogen bezoeken, liet navraag doen naar mensen van wie hij gehoord had dat ze gearresteerd waren en zorgde voor kledingpakketten via het Rode Kruis.³¹³ Ook confronteerde hij het gouvernement met het grote aantal gevangen die al maandenlang gevangenzaten zonder proces.³¹⁴ Het contact met de gevangenen stelde Hildering ook voor moeilijke vraagstukken, zoals de houding van de kerk in nationale kwestie en de houding van militaire predikanten.

5.4 'Waar kun je dit 'neen' kwijt?'

Bij zijn vertrek uit Nederland had Hildering zich voorgenomen om 'voortdurend van uit de jonge kerken, en alle kerkelijke en zendingsacties, de publieke opinie hier te blijven bewerken'.³¹⁵ Terug in Indonesië schreef hij regelmatig artikelen en (algemene) brieven. Wat schreef hij naar Nederland over het geweld in Indonesië, het Nederlandse politieke beleid, het Indonesische onafhankelijkheidsstreven en de houding van de Nederlandse bevolking en kerk? Welk publiek bereikt hij en waarom wilde hij de publieke opinie bewerken?

Tussen maart 1948 en maart 1949 schreef Hildering verschillende brieven en artikelen over de situatie in Indonesië. De rondzendbrieven werden verzonden aan familie, mensen en gemeenten die meeleeften met het zendingswerk, de zendingsdirectie en het zendingsconsulaat. Hildering vroeg de lezers om ze aan iedereen te laten lezen die interesse toonde. Zijn artikelen werden gepubliceerd in *In de Waagschaal. Tijdschrift voor Theologie, Cultuur en Politiek*; *De Roepende Kerk*, het zendingsblad van de classis Amsterdam; het *Nederlandsch Zendingsblad*, maandblad van de VNZ; *De Jonge Man* een uitgave van het Christelijk Jongemannen Verbond (CJMV) en voor het blad van de Algemene Maatschappij voor Jongemannen in Nederlands-Indië (AMVJ).

In zijn brieven liet Hildering zich kritisch uit over het Nederlandse militaire optreden. In zijn artikelen was dit veel minder het geval. De meeste artikelen gaan over de situatie in de kerken en het zendingswerk. Een uitzondering hierop vormden de artikelen voor de AMVJ en voor *In de Waagschaal*. Wanneer Hildering over het geweld in Indonesië schreef benoemde hij bijna altijd het Nederlandse en het Indonesische geweld. Er was *rampok* en terreur van Indonesische zijde

³¹² Brief Hildering aan C.L. van Doorn, 23 maart 1949, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345.

³¹³ Rekest Hildering aan Recomba Oost-Java en resident Soerabaja, 9 februari 1949 en brief Hildering aan officier van justitie, 18 februari 1949, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345; Brieven J. de Jongh van Arkel aan Hildering, 19 februari 1949 en 30 maart 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6430; Aantekeningen Hildering, 23 februari 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6192.

³¹⁴ Aantekeningen Hildering, 18 februari 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6192; De Moor, *Generaal Spoor*, 296-297.

³¹⁵ Brief *In de Waagschaal* aan Hildering, 9 december 1947, HUA ARvdZ, inv.nr. 6549.

wanneer men verdacht werd van collaboratie met de Nederlanders, wat vooral de Indonesische christenen in een moeilijke positie bracht. Het Nederlandse geweld noemde hij veel gedetailleerder. Hij schreef over de 'bekende' misdaden in Zuid-Celebes en de 'Bondowoso-affaire', maar ook over kampongs in de buurt die in brand gestoken werden en bekenden die opgepakt of doodgeschoten werden. De Nederlandse militairen deden volgens Hildering niet onder voor de Gestapo en de Ken Pei Tai.³¹⁶

Hilderings kritiek op de regering was in 1948 nog mild. Hij betreurde de militaire actie waartoe in 1947 was besloten, maar hoopte waarschijnlijk dat er door de hervatte onderhandelingen toch een akkoord zou komen. Nadat echter begin augustus 1948 de vonnissen uitgesproken waren over de betrokken militairen bij de Bondowoso-affaire, schreef Hildering een felle aanklacht tegen de regering. Hij beschuldigde haar van een onzuiver geweten: ze berechtte Japanse en Duitse oorlogsmisdadigers, terwijl ze niet in staat was haar eigen onderdanen eerlijk te berechten. De regering schermde met de godsdienstvrijheid om haar gezag in Indonesië te rechtvaardigen, uitte in Nederland vrees voor de machtige islam, terwijl het koloniale gezag in Indonesië met islamitische groeperingen vrijde om er politieke munt uit te slaan.³¹⁷ Na de tweede militaire actie nam Hilderings kritiek op de regering toe. De overheid had zichzelf geliquideerd en haar goede naam in de wereld verspeeld. Maar het ergste was dat zij de Nederlandse bevolking misleidde over de situatie in Indonesië. De actie bracht geen orde en rust, maar chaos en geweld, er was geen sprake van rampokkende bendes, maar van een georganiseerd leger, dat welbewuste aanvallen tegen Nederlandse ondernemingen deed, vanwege het Nederlandse geweld.³¹⁸

Een derde groep die Hildering bekritiseerde, was de Nederlandse bevolking en dan voornamelijk de Nederlandse christenen. In hetzelfde artikel waarin hij de overheid beschuldigde van onzuiverheid, verweet hij de Nederlandse bevolking dat zij de soevereiniteit van India erkende en toejuichte, maar het '*merdeka*' voor Indonesië niet.³¹⁹ Opnieuw werd zijn beschuldiging na de tweede militaire actie feller. Hij verweet de bevolking dat zij zich, uitgezonderd de communisten, en masse achter de regering geschaard hadden, en er geen ruimte was voor kritiek: 'wie zich tegen de gang van zaken verzet wordt natuurlijk meteen voor communist versleten'.³²⁰ Hij vreesde dat de kerk evenals na de eerste militaire actie zou zwijgen en daarmee met de actie zou instemmen en dat zendingsorganisaties en synodes niet zouden protesteren uit angst dat ze de kerkelijke massa tegen zich zou krijgen.³²¹ De Nederlanders werden verblind door nationale trots, en daardoor was er geen ruimte meer voor christelijke

³¹⁶ Hildering, 'Dit hebben de soldaten gedaan' (copie *In de Waagschaal*), 27 maart 1948, idem.

³¹⁷ Hildering, 'Een zuiver geweten' (copie *In de Waagschaal*), 9 augustus 1948, HUA ARvdZ, 6549.

³¹⁸ Brief Hildering aan zendingsdirectie, 28 januari 1949, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345.

³¹⁹ Hildering, 'Een zuiver geweten' (copie *In de Waagschaal*), 9 augustus 1948, HUA ARvdZ, 6549.

³²⁰ Hildering, 'Merdeka' (copie *In de Waagschaal*), 22 december 1948, idem.

³²¹ Brief Hildering aan M. de Niet Gzn., 10 januari 1949, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345.

deugd en ootmoed.³²² Het was niet alleen haar zwijgend toestemmen waardoor de bevolking schuld droeg. Zoals eerder ook al opgemerkt werd, vereenzelvigde Hildering zich als Nederlander met de schuld van regering en leger. In het artikel, waarin hij het Nederlandse optreden vergeleek met dat van Japanners en Duitsers, legde hij dit uit:

Maar nu treft het evenzeer ook onze militairen, die de handen zijn van onze overheid en ons volk, onze handen dus, en het is onze verantwoordelijkheid derhalve, wat zij deden, en onder hen in het bijzonder der organen van de veiligheidsdienst en die de actie van de zuivering voerden. Onze handen! [...] Wij mogen en kunnen ons aan de verantwoordelijkheid niet onttrekken, zeker niet als wij geconfronteerd worden met het kruis van onze Heer, waar we beschaamd ons hoofd en onze knieën buigen.³²³

Van de meeste artikelen en algemene brieven is het niet bekend of Hildering er reacties op kreeg en hoe deze luiden. Voor een aantal brieven en artikelen is dit wel het geval. Daags na het versturen van zijn artikel 'Een onzuiver geweten' ontving Hildering een telegram van het zendingsconsulaat: 'Intrekking artikel, tweede alinea eerste bladzijde zeer ongewenste publicatie vooral citaat laatste alinea'.³²⁴ Gevolgd door een uitgebreide brief waarin de zendingsconsuls uitlegden dat zij elkaars werk ook regelmatig censureerden, en omdat Hildering iemand miste die dat voor hem kon doen hadden zij dat maar gedaan:

Onze nota 'tot beter begrip' is mogen worden zoals zij tenslotte is gepubliceerd, door onderlinge samenwerking en amendering, waardoor verscheidene, feitelijk gerechtvaardigde doch te agressief en ongeestelijk klinkende passages zijn geschrapt enz. Zulk een team-work met gelijkwaardige zendingsarbeiders van onderscheiden gaven moet jij in deze uiterst moeilijke en delicate periode op O[ost]-Java ontberen. Dat is feitelijk onverantwoord.³²⁵

Wel vroegen ze Hildering om door te blijven gaan met het toezenden van exacte gegevens over misdaden, zodat het zendingsconsulaat deze met 'hun beschouwingen en conclusies' kon voorbrengen, 'daar waar zulks nog het meeste kans heeft effect te sorteren'. Hildering stuurde hierop een telegram naar de redactie van *In de Waagschaal* en het artikel werd niet

³²² Hildering, 'Dit is mijn land niet', *AMVJ*, 12 februari 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6177.

³²³ Hildering, 'Dit hebben de soldaten gedaan' (copie *In de Waagschaal*), 27 maart 1948, HUA ARvdZ, inv.nr. 6549.

³²⁴ Telegram zendingsconsulaat aan Hildering, 14 augustus 1948, HUA ARvdZ, inv.nr. 6549.

³²⁵ Brief zendingsconsulaat aan Hildering, 14 augustus 1948, idem.

gepubliceerd.³²⁶ De censuur van de zendingsconsuls is opmerkelijk aangezien zij zelf regelmatig informatie ter publicatie doorspeelden. Van der Wal gaat in zijn studie vrij uitgebreid in op de activiteiten van het zendingsconsulaat na de eerste militaire actie. Hij toont aan dat de Nederlandse Zendingsraad (NZR) de zendingsconsuls min of meer verboden had om politieke uitspraken te doen, maar dat deze via anderen toch regelmatig hun bevindingen publiceerden.³²⁷ Een totaal tegenovergestelde reactie kreeg Hildering van het persbureau van de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) op zijn berichtgeving over de arrestatie van Iskander:

Wij zullen het in den brede in ons bulletin vermelden en een verkort uittreksel geven aan het ANP omdat het van voldoende belang is hieraan verdere ruchtbaarheid te geven. Wij stellen berichten van het terrein der O[ost]J[ava]Z[ending] zeer op prijs en indien je belangrijk nieuws hebt – men is hier zeer gebrand op dit soort nieuws - dan houden wij ons van harte aanbevolen.³²⁸

Eind maart zouden zij opnieuw een bericht van Hildering publiceren, wat voor Hildering zeer ernstige gevolgen had.

De publicaties van Hildering zullen tot maart 1949 een beperkt publiek bereikt hebben. In de zendingsbladen was zijn berichtgeving zeer genuanceerd en had vooral betrekking op de zending. Zijn kritischere beschouwingen werden gepubliceerd in *In de Waagschaal* en in zijn algemene brieven, waarbij er vanuit gegaan kan worden, dat de mensen die zijn algemene brieven lazen voor een groot deel ook lezer waren van *In de Waagschaal*. Hilderings netwerk bestond voornamelijk uit progressieve christensocialisten. Er was in Nederland maar weinig ruimte volgens Hildering om een kritisch geluid te laten horen. Na de tweede militaire actie schreef hij aan zendingsconsul De Niet:

Het lijkt wel of allen en alles ja zeggen op wat er gebeurd is en gebeurt, en toch is er ook een neen; maar waar kun je dit neen kwijt behalve in het particuliere en in kleine kring of in contact met de Indonesische broeders? Het is mogelijk om in Nederland een neen te laten horen, in de als 'anti-nationaal' gediskwalificeerde bladen 'Het Parool', 'Vrij Nederland' en 'De Groene'. In de Waagschaal valt buiten de aandacht en of Tijd en Taak nu nog een neen zal laten horen nu de minderheid in de PvdA zo uiterst klein is geworden?³²⁹

³²⁶ Telegram Hildering aan redactie *In de Waagschaal*, 16 augustus 1948, HUA ARvdZ, inv.nr. 6549.

³²⁷ Van de Wal, *Tot op het bot verdeeld*, 243-247, 253-254.

³²⁸ Brief N.G.J. van Schouwenburg aan Hildering, 8 februari 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6564.

³²⁹ Brief Hildering aan zendingsconsul M. de Niet Gzn., 10 januari 1949, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345.

5.5 'Een geheel nieuw tijdvak is begonnen'

Hildering keerde terug naar Indonesië in de verwachting dat 'een geheel nieuw tijdvak was begonnen', waarbij hij doelde op een akkoord tussen Nederland en Indonesië en hernieuwde samenwerking met de Indonesische kerken. De periode tussen maart 1948 en maart 1949 werd, op een andere manier dan hij bedoelde, inderdaad een 'geheel nieuw tijdvak', een tijdvak waarin Hildering zich zeer kritisch uitliet over de Nederlandse Indonesiëpolitiek en het Nederlandse militaire optreden en waarin hij zich actief inzette voor de Indonesische nationalisten. Zowel door het doorsturen van hun geschriften als door zijn inzet voor gevangenen en het sturen van rekestten voor hun vrijlating.

Dit betekende niet dat Hildering antinationaal werd, of zich onthield van contact met Nederlanders. Binnen de NCOK en de predikantenkring ontstonden 'vriendschapsbanden', ook noemde hij in brieven de goede samenwerking met het Nederlandse bestuur. Speciale inzet toonde hij voor de Nederlandse militairen, hij was betrokken bij de oprichting van een militair tehuis, verleende zijn medewerking aan avondprogramma's en veel militairen vonden een gastvrij thuis in de pastorie. Uit de brieven die militairen naar hem schreven kun je concluderen dat hij voor hen als een vaderfiguur was, die een thuis bood en adviezen gaf.

Het officiële contact met de Javaanse kerken herstelde zich, ondanks Hilderings verwachtingen, niet. De contacten met de Javaanse kerken waren complex en hun houding soms ook zeer teleurstellend. Toch bleef Hildering zich inzetten voor het herstel van het contact, wat hij als zijn opdracht zag. Het contact met Mamahit zette hem aan om brieven en artikelen van deze Javaanse gevangene te verspreiden en zich in te zetten voor zijn vrijlating.

Via brieven en artikelen probeerde Hildering in Nederland begrip te kweken voor de moeilijke situatie waarin de Indonesische kerken verkeerden. Daarnaast bekritiseerde hij het Nederlandse politieke en militaire optreden, en de houding van de Nederlandse kerken en christenen. Waarschijnlijk bereikte hij hiermee, evenals het jaar ervoor in Nederland, slechts een beperkt publiek, dat reeds kritisch was op het 'Indiëbeleid'. Dit veranderde in maart 1949, toen een door Hildering gemelde misdaad de 'grote pers' haalde en zijn 'getuigen naar geweten' grote gevolgen voor hem kreeg.

6. 'Getuigen tegen eigen vlees en bloed' (maart-december 1949)

Eind maart 1949 haalde Hildering in verscheidene kranten in Nederland en Indonesië het voorpaginanieuws. Aanleiding hiervoor was een rapport over Nederlandse oorlogsmisdaden in de 'christendessa' Peniwen dat hij eerder die maand naar de zendingsdirectie had gestuurd. Het persbureau van de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) had dit laten publiceren en Hildering als bron genoemd. Zowel in Nederland als in Indonesië veroorzaakte het bericht veel opschudding. Welke gevolgen had de kwestie-Peniwen voor Hilderings relatie met het leger, de Indonesiërs en de Nederlanders?

6.1 'Een afschuwelijk relaas'

Na de tweede militaire actie, die tussen 19 december 1948 en 5 januari 1949 plaatsvond, verhardde de strijd op Java zich. De Republikeinse strijdgroepen trokken zich terug in de bergen en gingen over tot guerrillaoorlogvoering, het Nederlandse leger reageerde met contraguerrilla. De legercommandant, generaal S.H. Spoor, was bij de actie uitgegaan van een speerpuntenstrategie. Belangrijke gebieden moesten eerst worden bezet, en vervolgens 'gezuiverd' van 'subversieve elementen'.³³⁰ Op deze laatste taak was het Nederlandse leger niet berekend, de gebieden waren te groot, het aantal tegenstanders te veel. Bovendien kregen de militairen te maken met een opstandige bevolking. Het aantal doden aan beide kanten liep hoog op.³³¹

Tussen 17 en 24 februari 1949 voerden de troepen 4-5 RI en Inf IV KNIL op Oost-Java de meerdaagse 'Actie Haai' uit.³³² Doel was om de Republikeinse troepenconcentraties in de omgeving van Malang uit te schakelen. Op 19 februari kwamen zij aan in Peniwen. Bij het ziekenhuis sommeerden zij iedereen om naar buiten te komen. Zes mannen werden neergeschoten, bij vijf van hen was het schot dodelijk. De militairen plunderden het ziekenhuis en ontvoerden de verpleegsters. De plaatselijke predikant S. Martadipoera, zond een rapport over de executies en ontvoeringen naar de synode van de Oost-Javaanse Kerk in Malang en naar de

³³⁰ J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Het Nederlands-Indonesisch conflict* (Zutphen 2012) 171-175; Remy Limpach, 'Extreem Nederlands militair geweld tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog 1945-1950', *Militaire Spectator* 185, nr. 10 (2016) 416-429; aldaar 420-421; Groen, *Marsroutes en dwaalsporen*, 171-172.

³³¹ Limpach noemt voor de periode januari tot augustus 1949 een aantal van 47.000 gesneuvelde TNI-militairen. Aan Nederlandse zijde vielen er in de laatste fase van de oorlog 1.200 doden, dit was meer dan in alle andere fasen van de oorlog bij elkaar. Limpach, *De brandende kampongs*, 57.

³³² 4-5 RI: vierde bataljon van het vijfde regiment infanterie van de Koninklijke Landmacht. Inf IV KNIL: vierde infanteriebataljon van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger.

commandant van de X-brigade, kolonel H.J. Krönig. Hierin maakte hij ook melding van verkrachtingen die een dag later plaatsgevonden zouden hebben.³³³

Op 5 maart werd dit rapport besproken tijdens een kerkelijke vergadering in Batavia, waarbij ook Hildering aanwezig was. Drie dagen later besprak hij de gruweldaden met zijn collega C. Dolman en P. Soemanto, directeur van een voormalig zendingsziekenhuis in Sukun. Zij waren bij Krönig geweest, die 'niet snapte waar men zich druk om maakte', maar desondanks een onderzoek toezegde.³³⁴ Het rapport hadden zij naar het zendingsconsulaat en de resident van Malang, A.J. van Wilgenburg, gestuurd. Nu de Oost-Javaanse Kerk de zaak bij de autoriteiten aangebracht had, leek het Hildering niet raadzaam om zelf een onderzoek in te stellen.

Een week later las hij in het Indonesische kerkblad *Pawartos Ringkes* ('Korte Briefing'), een artikel over Peniwen.³³⁵ Op 16 maart stuurde hij zijn maandelijks rapportage naar de zendingsdirectie en voegde daar het rapport van Martadipoera bij. Dit rapport stuurde Hildering ook naar de regionaal commandant bestuursaangelegenheden (Recomba) Oost-Java, Ch.O. van der Plas.³³⁶ Daarnaast schreef hij een artikel over Peniwen voor het Persbureau NHK, *Vrij Nederland* en *In de Waagschaal*. Dat het door kolonel Krönig toegezegde onderzoek nog geen resultaten opgeleverd had vond Hildering geen probleem: 'Waar zo precies de hele toedracht vermeld werd met namen en leeftijden, vond ik alle twijfel uitgesloten.'³³⁷ In overleg met de zendingsdirectie en de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk besloot het persbureau NHK het artikel over Peniwen te publiceren.³³⁸ Op 23 maart verscheen er een bericht over Peniwen in verschillende Nederlandse kranten. Twee dagen later haalde het ook de voorpagina van Nederlandstalige kranten in Indonesië.³³⁹ Hildering werd in bijna alle artikelen als bron genoemd.

³³³ Rapport ds. Martadipoera, A. Donck aan Baaij, 9 april 1949, NA Archief-Strijdkrachten Nederlands-Indië, inv.nr. 1332. Deze verkrachtingen werden door de destijds ingestelde onderzoekscommissie niet bewezen geacht, op 27 januari 2016 oordeelde de rechtbank Den Haag echter dat de verkrachting als vaststaand feit aangenomen moest worden en veroordeelde zij de Staat der Nederlanden tot het betalen van een schadevergoeding. 'Verslag van de commissie, ingesteld bij besluit van de Territoriaal tevens Troepencommandant van Oost Java ddo 29 maart 1949', NA Archief-Strijdkrachten N-I, inv.nr. 1332; <http://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RBDHA:2016:70> (laatst geraadpleegd 29 juni 2017).

³³⁴ Proces verbaal met verklaring van ds. Hildering, opgesteld door mr. A.F. van de Grampel, 1 april 1949, Nationaal Archief, Archief-Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering, inv.nr. 3753.

³³⁵ Een exemplaar van dit tijdschrift bevindt zich in het dossier van Hildering over Peniwen, *Pawartos Ringkes*, no. 8 maart 1949, HUA ARvdZ (1102-2), inv.nr. 6221.

³³⁶ Brief Hildering aan Ch.O. van der Plas, 15 maart 1949, HUA ARvdZ:r (1102-1), inv.nr. 4345; Brief Hildering aan M. de Niet Gzn, 16 maart 1949 HUA ARvdZ, inv.nr. 6432.

³³⁷ Ibidem.

³³⁸ Brief N.G.J. van Schouwenburg (persbureau NHK) aan Hildering, 29 maart 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6564.

³³⁹ De Nederlandse kranten waarin het bericht gepubliceerd werd waren onder andere: *De Waarheid*, *Het Vrije Volk*, *De Gooi- en Eemlander* en de *Leeuwarder Courant*. Andere bladen zoals *De Tijd* en *Algemeen Handelsblad* publiceerde pas enkele dagen later over Peniwen en zetten vraagtekens bij de geloofwaardigheid van Hilderings verhaal. Vanaf 25 maart verscheen het bericht in Indonesische kranten, waaronder *Het Nieuwsblad voor Sumatra*, *De Locomotief*, *Het Dagblad*, *De Vrije Pers* en de *Nieuwe Courant*.

Zowel in Nederland als in Indonesië veroorzaakte dit bericht veel opschudding. De communistische krant *De Waarheid* kopte: 'Afschuwelijk relaas dominee Hildering (Soerabaja), Nederlandse overval op kraamverpleging, verpleegsters en patiënten vermoord'.³⁴⁰ Terwijl linkse kranten als *De Waarheid* en *Het Vrije Volk* het bericht van Hildering voor waar aannamen, verscheen er in andere kranten kritiek op Hilderings relaas. Het katholieke dagblad *De Tijd* schreef op 24 maart: 'Tien personen te Peniwen neergeschoten? Batavia weet van niets'. Het liberale *Algemeen Handelsblad* berichtte een dag later dat 'omtrent de mededelingen van dominee Hildering' bij de militaire en civiele instanties in Batavia niets bekend was. Het rapport van Martadipoera zou pas op 18 maart door de troepencommandant van Malang ontvangen zijn. 'De troepencommandant stelde aanstonds een onderzoek in, dat nog niet beëindigd is.' De redactie betreurde het dat het persbureau een dergelijke mededeling publiceert 'zonder dat van te voren ook maar een poging gedaan werd zich van de juistheid van de ontvangen berichten te vergewissen'.³⁴¹ Dit ANP-bericht werd ook overgenomen door verschillende kranten in Indonesië, zoals *Het Nieuwsblad voor Sumatra*, *De Locomotief* en *Het Dagblad*.³⁴²

Het bericht van Hildering leidde niet alleen tot ophef in de pers. De zeventienjarige Ineke, Hilderings oudste dochter, die alleen in Nederland gebleven was, kreeg van haar studiegenoten negatieve reacties op de artikelen. Hoe kon haar vader zulke dingen schrijven over 'onze soldaten'? Sommigen noemden hem zelfs een 'landverrader'.³⁴³ Ook het persbureau NHK kreeg de nodige kritiek over zich heen:

Nu de kerk dit eens heeft bekend gemaakt, is plotseling alles in actie gekomen. Verschillende dusgenaamde christelijke kranten duiden nu ons bureau aan als hetzeorganisatie tegen de regering en ik zou je een bloemlezing kunnen voorleggen van wat de Kerk zelf aan puin oplevert. Maar nu het is geschied, is in elk geval dit bereikt, dat de hele bovenlaag in rep en roer is.³⁴⁴

De minister van Oorlog en Marine, W.F. Schokking (Christelijk-Historische Unie (CHU)), was al op 24 maart naar de synode van de Hervormde Kerk geweest om zijn misnoegen over de publicatie te uiten. Minister van Financiën, P. Lieftinck (PvdA), informeerde die dag in de ministerraad wat

³⁴⁰ 'Afschuwelijk relaas van dominee Hildering (Soerabaja) Nederlandse overval op kraamverpleging, verpleegsters en patiënten vermoord', *De Waarheid* (23-03-1949).

³⁴¹ 'Schietspartij te Peniwen, patrouillerapport spreekt van „vuurcontact"', *Algemeen Handelsblad* (25 maart 1949).

³⁴² 'Publicatie Ned. Hervormde Kerk over militaire actie, onderzoek naar rapport van zendingspredikant', *Het nieuwsblad voor Sumatra* (25 maart 1949); 'Betreurenswaardige publicatie', *De Locomotief* (25 maart 1949); 'Wat gebeurde er in Paniwen tijdens zuiveringsactie? Ernstige beschuldigingen van schanddaden, Persbureau van Ned. Hervormde Kerk publiceert artikel en rapport', *Het Dagblad* (25 maart 1949).

³⁴³ Interview Marleen van den berg met C.A. Schipper-Hildering, 29 augustus 2017.

³⁴⁴ Brief N.G.J. van Schouwenburg aan Hildering, 29 maart 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6564.

er bekend was over het bericht van Hildering, die hij als 'een rustig mens' kende. L. Götzen (partijloos), minister zonder portefeuille, belast met Overzeese Gebiedsdeelen, vroeg onmiddellijk inlichtingen bij het koloniale gouvernement.³⁴⁵ Minister-president W. Drees (PvdA) was geërgerd dat de kranten een ongecontroleerd bericht publiceerden, maar tegelijkertijd bevreesd dat de mededelingen op waarheid berustten. Lieftinck zelf drong erop aan dat publicaties over militair optreden in Indonesië beperkt moesten worden.³⁴⁶

Een aantal dagen later stelde Tweede Kamerlid F.H. van de Wetering (CHU) schriftelijke vragen over de kwestie-Peniwen. Hij wilde weten of de ministers kennis hadden genomen van de mededeling van Hildering, dat een onderdeel van het Nederlandse leger op 'weezinwekkende wijze' in de dessa Peniwen zou zijn opgetreden, of zij bereid waren een onderzoek in te stellen naar de door de predikant genoemde feiten en of zij bereid waren om de Kamer 'omstandig in te lichten' over de resultaten van dit onderzoek. De minister-president beantwoordde deze vragen, eveneens schriftelijk, bijna een maand later, op 21 april. Mede namens de minister van Overzeese Gebiedsdelen, J.H. van Maarseveen (KVP), liet hij weten dat zij kennis hadden genomen van de mededelingen van Hildering en dat op bevel van de legercommandant door de territoriaal- tevens troepencommandant van Oost-Java op 29 maart een 'commissie van onderzoek naar het voorgevallene' was ingesteld.³⁴⁷

In tegenstelling tot Hilderings eerdere berichten over oorlogsmisdaden, had het bericht over Peniwen de aandacht van het grote publiek getrokken en mensen in beroering gebracht. Voor Hilderings contacten met Indonesiërs en Chinezen en met het Nederlandse gouvernement en het leger had dit grote gevolgen.

6.2 'Overtuigd door een daad'

De persoonlijke contacten van Hildering met Indonesische en Chinese christenen waren steeds vriendschappelijk geweest, maar gereserveerd. Na de publicatie over Peniwen veranderde dit. Er kwam een 'spontane en echte hartelijkheid die verkwikkend was, omdat ze nu begrepen, dat een zendeling er de smaad van eigen land en volk voor over had, ter wille van hen'.³⁴⁸ Hij had veel mooie ontmoetingen met Indonesiërs onder andere met Raden Hardjowibowo, patih van Jombang, wiens dochter bij Hildering in huis gewoond had:

³⁴⁵ L. Götzen was als minister zonder portefeuille, belast met financieel-economische vraagstukken van Overzeese Gebiedsdeelen, om de minister van Overzeese Gebiedsdeelen, J.H. van Maarseveen, in zijn zware taak te ontlasten.

³⁴⁶ Notulen ministerraadsvergadering, 24 maart 1949, NA Archief Ministerraad inv.nr. 392.

³⁴⁷ Aangangsel handelingen Tweede Kamer 1948-1949, 28 maart 1949, 137. Voor de samenstelling van de commissie zie: W.J.K. Baay aan S.H. Spoor, 31 maart 1949, met bijlage besluit instellen commissie 29 maart 1949, NA Archief Strijdkrachten N-I inv.nr. 1332.

³⁴⁸ Brief Hildering aan N.G.J. van Schouwenburg, 25 april 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6564.

hij viel me letterlijk om de hals. 't Is merkwaardig hoezeer de persoonlijke houding van vele Jav.[aanse] vrienden nu ineens veranderd is door de Peniwen-affaire, plotseling zo hartelijk als we het deze jaren nog niet beleefd hadden. 't Is alsof ze onze woorden toch nog niet helemaal geloofd hadden, en nu pas overtuigd zijn door een daad.³⁴⁹

De arts Soemanto, met wie Hildering veel contact had gehad over de Peniwen-zaak, liet hem weten dat veel Indonesiërs, niet alleen christenen, verheugd waren dat de kwestie door hem aan het licht was gebracht.³⁵⁰ En een ander schreef: 'Ik heb bewondering voor u en de NHK dat u ter wille van de waarheid de naam van uws volksleger durfde 'schenden'.³⁵¹ Verschillenden hoopten dat de Peniwen-kwestie tot bekering van het Nederlandse volk zou leiden. Zo ook een zekere M. Poedjo:

Beste Han Hok Khie (is't zoo goed?) [...] Ik wil wat met je praten (dit keer niet met maar over de dominé) [...] Nu zeg, die Peniwen-kwestie is aan 't branden en onbewust is de brandstichter even onze held van den dag geworden. Ja 't wordt heusch tijd, dat Holland zich bekeren moet en ik hoop, dat met Peniwen die bekering begint. [...] Die dominé H. durft 't toch maar, zou hij er spijt van hebben? Maar ik geef hem groot gelijk hoor. Als Christus zegt: „Doe dit” dan heb je niets meer in te brengen, 't is juist een eer, dat Hij je wat laat doen.³⁵²

Ook de gevangenen in de Bubutangevangenis, die Hildering regelmatig bezocht, lieten weten dat, als Hildering moeilijkheden kreeg, ze allemaal, christenen en niet-christenen, bereid waren om te getuigen van de wreedheden die zij gezien hadden. Hildering hoopte er geen gebruik van te hoeven maken.³⁵³

Hildering won zelfs het vertrouwen van een TNI-brigade.³⁵⁴ Eind april kreeg hij een briefje van de zestiende TNI-brigade, onder leiding van kapitein R. Telwe, ondertekend met 'uw christenkinderen in de bergen'.³⁵⁵ Zij vroegen hem een reactie te laten publiceren op een ingezonden brief in de *Vrije Pers*, van sergeant-majoor H.J. Reijn (3-5 KL). Reijn had felle kritiek geuit op lastering over het Nederlandse leger en gedreigd: 'geen lastert ongestraft'. Begin mei verscheen er een artikel, waarin Reijn fel uithaalde naar Telwe.³⁵⁶ Daags na publicatie van dit tweede artikel ontving Hildering opnieuw een brief van Telwe, waarin deze hem vroeg drie open brieven te versturen

³⁴⁹ Brief Hildering aan M. de Niet Gzn., 2 april 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6432.

³⁵⁰ Brief Poedjo Soemanto aan Hildering, 30 maart 1949, HUA ARvdZ, 6221.

³⁵¹ Brief R. Ardi aan Hildering, 27 maart 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6469.

³⁵² Brief M. Poedjo aan Hildering, 31 maart 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6221.

³⁵³ Brief Hildering aan M. de Niet Gzn., 2 april 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6432.

³⁵⁴ TNI: *Tentara Nasional Indonesia*, (nationaal leger Indonesië), de Republikeinse strijdkrachten.

³⁵⁵ Brief Hildering aan N.G.J. van Schouwenburg, 25 april 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6564.

³⁵⁶ H.J. Reijn, 'Nogmaals: de laster', *De Vrije Pers* (2 mei 1949).

naar *De Groene Amsterdammer*, *Het Parool*, *Heerenveense Koerier*, *De Vrije Pers*, *Nieuwsgier* en *De Tijd*.³⁵⁷ De brieven bevatten een reactie op de artikelen van Reijn en op een interview met kolonel H.F. Julian, bijgenaamd 'black eagle', dat ook in *De Vrije Pers* verschenen was. Enige tijd later ontving Hildering nog een brief van Telwe:

Eerwaarde vader, Nogmaals smeken wij u arme Christen-kinderen in de bergen om hulp, om deze brieven aan betrokken personen via de post door te zenden. [...] In dank en moge God u voor dit schone edele werk belonen tekent, Uwe Christen Kinderen i.d. Bergen, Brigade XVI – Provoost-Officier Kapten R. Telwe³⁵⁸

Hildering stuurde de brieven door naar de betrokken personen en naar de pers.³⁵⁹ *De Vrije Pers* weigerde ze echter te publiceren: 'Het heeft geen zin al deze brieven te publiceren. Zij geven blijk van een ontstellende verwarring des geestes, zoals onder dit soort jongelui zo vaak voorkomt'.³⁶⁰

Hildering werd ook benaderd door leden van de Christen Studentenvereniging (CSV) te Surabaya. Evenals P. Mamahit waarmee Hildering al eerder in contact gekomen was, schreven zij hem over de moeilijkheden die de Japanse tijd en de oorlog met Nederland voor hen meebracht. Terwijl de christelijke partijen in Nederland zeiden dat Indonesische christenen niet onafhankelijk wilden worden, lieten deze studenten weten dat zij achter de Republiek stonden en voor de onafhankelijkheid wilden strijden.³⁶¹ Het werk voor de gevangenen in de Bubutangevangenis bleef Hildering in 1949 voortzetten.

De kwestie-Peniwen leidde ook tot een nauwer contact tussen Hildering en de Oost-Javaanse Kerk. Dat Hildering de kwestie naar buiten had gebracht, wekte vertrouwen bij de Javaanse christenen. Bovendien waren Hildering en de Javaanse synode in feite de aanklagers in het door de overheid ingestelde onderzoek.³⁶² Hildering bekritiseerde de onderzoekscommissie toen hij vond dat zij de synodeleden onnodig lang liet wachten op een onderhoud en hen niet serieus nam. Tegelijkertijd spoorde hij de synode aan om volledige medewerking aan het onderzoek te verlenen. Aangezien Peniwen in Republikeins gebied lag, was het de onderzoekscommissie niet gelukt om de dessa te bereiken. De commissie liet weten dat ze graag een uitvoerig rapport ontving als het de synodeleden wel lukte om Peniwen te bereiken. Het lijkt erop dat Hildering het nodig vond om het belang van medewerking met het onderzoek tegenover de synodeleden extra te onderstrepen: 'Ik meende wel in Uw geest te handelen door te verklaren

³⁵⁷ Brief R. Telwe aan Hildering, 10 mei 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6221.

³⁵⁸ Brief R. Telwe aan Hildering, z.d., HUA ARvdZ, inv.nr. 6221.

³⁵⁹ 'Het drama van Peniwen', *Trouw* (23 januari 1969), HUA ARvdZ, inv.nr. 6246.

³⁶⁰ 'Brieven van kapitein Telwe', *De Vrije Pers* (16 mei 1949).

³⁶¹ Brief S. Widijatmoko aan Hildering, 30 mei 1949 en brief Mintohardjo aan Hildering, 27 juli 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6188.

³⁶² Brief Hildering aan M. de Niet Gzn, 2 april 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6432.

dat u daar stellig toe bereid zoudt zijn, omdat de zaak slechts gediend wordt door een open en oprechte behandeling.'³⁶³

In het voorjaar van 1949 kreeg de zending voor het eerst een officiële uitnodiging tot het bijwonen van een vergadering van de Javaanse kerken. Na alle jaren waarin Hildering slechts op persoonlijke uitnodiging aanwezig was geweest vond hij dit een hoopvol teken.³⁶⁴ Hoewel hij steeds benadrukte dat er gelijkheid moest zijn, doet zijn beschrijving van de organisatie en het verloop van de conferentie paternalistisch aan.³⁶⁵ Hij was trots op wat de Javanen zelfstandig georganiseerd hadden. In de maanden daarna bleek echter dat de verhoudingen moeilijk bleven. Binnen de Oost-Javaanse Kerk was er veel onenigheid en de relatie tussen kerk en zending bleef onduidelijk. Hildering, Chr. Slotemaker de Bruïne en Dolman werden op de synode niet aanvaard als zendingsarbeiders ter beschikking van de Oost-Javaanse Kerk. Wel waren er plannen om hen in dienst van de Oost-Javaanse Kerk te laten treden, maar Dolman had de indruk dat dit voortkwam uit 'politieke overwegingen'. In het najaar van 1949 verzocht hij om van zijn post ontheven te worden.³⁶⁶ Hoewel Hildering er niet aan dacht om zijn post te verlaten was hij eind 1949 wel kritisch op de Oost-Javaanse Kerk: 'Het toont wel duidelijk aan dat er nog geen mensen van behoorlijk kaliber in de leiding aanwezig zijn.'³⁶⁷

6.3 'Verspreiding van valse geruchten'

Gedurende de oorlog had Hildering op verschillende manieren contacten met het gouvernement en het leger onderhouden. Hij had waardering voor hun werk, maar was ook kritisch op hun handelen. Hilderings rol in de kwestie-Peniwen zette de relaties onder druk.

Zodra de eerste krantenberichten over Peniwen verschenen, waren in Batavia de alarmbellen gaan rinkelen. Generaal Spoor verzocht de territoriaal commandant W.J.K. Baay nog diezelfde dag om inlichtingen. Hildering werd bij Baay op het matje geroepen en na afloop van het gesprek telegrafeerde de commandant:

Daarna gaf hij een breedsprakig overzicht over het 'Rijk van Jezus' dat geen rassen of standen of volken kende en waarin een en ander tot uiting kwam, dat zijn opinie was, dat in de Nederlandse pers alle berichten omtrent Indonesiërs in een bepaalde tint belicht werden en dat hij het wel nodig vond, nu hier eens iets omtrent Nederlandse euveldeaden aan het licht kwam, dit ook in een bijzondere tint in de Nederlandse pers naar voren

³⁶³ Brief Hildering aan PPMA, 27 mei 1949, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345; Brief Hildering aan N.G.J. van Schouwenburg, 21 juli 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6564.

³⁶⁴ Brief zendingsconsulaat aan Hildering, 13 mei 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6450.

³⁶⁵ Algemene brief Hildering, 16 juli 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6483.

³⁶⁶ Brief C. Dolman aan directie VNZ, 23 november 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6479.

³⁶⁷ Brief Hildering aan C. Dolman, 10 november 1949, idem.

diende te worden gebracht. Hiermede geloof ik dat de psyche van dezen man reeds voldoende belicht is. Bedoeld persoon is zeer 'narrow minded' en een ernstig godsdienst ijveraar.³⁶⁸

Spoor had inmiddels opdracht gegeven tot het instellen van een onderzoek:

Naar aanleiding van de Peniwenzaak, waarvan de voorlopige berichten mij de indruk geven dat hier bepaaldelijk kwade trouw zijdens degenen die tot publicatie dan wel tot rapportage zijn overgegaan aanwezig moet worden geacht, waardoor wederom een smet op de naam van het leger is geworpen, verzoek ik u mede namens de HVK [hoge vertegenwoordiger van de kroon] een commissie van onderzoek te benoemen om deze klachten tot de bodem te onderzoeken, waarbij ook de genoemde rapporteurs en een ieder die aan deze rapportage heeft medegewerkt zal moeten worden gehoord. Na gehouden onderzoek ware te overwegen of termen aanwezig zijn voor vervolging wegens verspreiding van valse geruchten.³⁶⁹

Nog voordat er een onderzoek naar de kwestie was ingesteld, ging de legerleiding er dus al vanuit dat Hildering valse geruchten had verspreid en mogelijk moest worden vervolgd. Baay stelde bovendien voor om Hilderings activiteiten in Nederland en Indonesië na te gaan, vanwege Hilderings toespraak in Purmerend in 1947 en zijn hulp aan de predikant Iskander toen deze in 1948 gevangenzat.³⁷⁰ De Peniwen-commissie begon op 29 maart 1949 met haar onderzoek en op 10 mei publiceerde de dienst legercontacten de tussentijdse conclusies: 'Er is niets gebleken van enige bezwarende omstandigheid ten nadele van de aan de actie deelgenomen hebbende militairen.'³⁷¹ De juistheid van het rapport van de predikant, en daarmee de eerlijkheid van Hildering, werden hierdoor in twijfel getrokken.

Op 16 juli werd het definitieve rapport aan luitenant-generaal D.C. Buurman van Vreeden, die de in mei van dat jaar overleden legercommandant Spoor was opgevolgd, overhandigd. De moorden werden bewezen geacht en zouden te wijten zijn aan één militair, die niet opgespoord kon worden. De legercommandant stuurde dit rapport naar de HVK, A.H.J. Lovink. Deze gaf een samenvatting aan Van Maarseveen en adviseerde hem om de zaak te 'deponeren'.³⁷² De minister

³⁶⁸ W.J.K. Baay aan S.H. Spoor, 26 maart 1949, NA Archief Strijdkrachten N-I inv.nr. 1332.

³⁶⁹ S.H. Spoor aan W.J.K. Baay, 26 maart 1949, idem.

³⁷⁰ Telegram A.A.J.J. Thomson aan S.H. Spoor, 28 april 1949 en Wekelijkse territoriale inlichtingenrapport no. 6, 23 april 1949, Idem.

³⁷¹ Jan Bank, *De excessennota: Nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950* (Den Haag 1995) 103 [heruitgave van de in 1969 aan de Tweede Kamer aangeboden nota].

³⁷² A.H.J. Lovink aan J.H. van Maarseveen, 16 november 1949, NA Archief Strijdkrachten N-I inv.nr. 1332.

deponeerde de zaak, en in tegenstelling tot wat de premier eerder schriftelijk had beloofd, bracht hij de Tweede Kamer van het eindrapport niet op de hoogte. Hij meldde evenmin zijn besluit tot deponeren.

Commandant Baay drong alsnog aan op vervolging van Hildering:

Tenslotte moge ik, betreffende het optreden in deze van ds. Hildering, als mijn mening te kennen geven, dat diens strafschuldigheid mij, in tegenstelling tot hetgeen de commissie dienaangaande stelt, niet bij voorbaat uitgesloten lijkt. Immers is uitdrukkelijk strafbaar gesteld het verspreiden of anders dan aan de overheid mededelen van geruchten, welke aanleiding kunnen zijn, dat onder de bevolking onrust wordt verwekt.³⁷³

De Nederlands-Indische regering besloot echter om geen strafvervolging in te stellen.³⁷⁴ Hildering hoorde over de conclusies van het eindrapport en de suggestie van Baay om hem toch te vervolgen via het zendingsconsulaat.³⁷⁵ Van officiële zijde kreeg hij op dat moment niets te horen over de afwikkeling van de kwestie-Peniwen.

Hildering had veel vertrouwen in het onderzoek en de commissie. Naar aanleiding van zijn onderhoud met Baay, op 24 maart, liet hij een aanvullend bericht in de krant plaatsen, dat hij 'door langdurige contacten' ervan overtuigd was dat 'deze commandanten en hun meerderen met hen, als oprechte christen-mensen een even grote afschuw van wandaden als de gesignaleerde hebben en slechts begeren op integere wijze hun moeilijke plicht te doen'.³⁷⁶ Bovendien kende Hildering een van de commissieleden, procureur-generaal mr. A.F. van de Grampel, al van jongs af uit Amsterdam en hoewel hij op het 'algemene Ned. standpunt' stond, was er toch wel met hem te praten.³⁷⁷ Ook zag hij de moeilijkheden waarmee de commissie in Peniwen te maken zou krijgen. De dessa was voor Nederlanders haast onbereikbaar en een deel van de getuigen, onder wie Martadipoera, waren door de TNI 'onder bescherming geplaatst', zoals Hildering zei, of, zoals de Nederlanders zeiden: 'ontvoerd'.³⁷⁸ Hildering beklagde zich echter ook bij de commissie wanneer hij vond dat zij de Javaanse christenen niet respectvol behandelde. Gedurende het onderzoek werd hij steeds kritischer op de commissie: 'Over de commissie heb ik nogal zacht geoordeeld, het zijn respectabele mensen, maar "Nederland is blind en doof"'.³⁷⁹

³⁷³ Baay aan D.C. Buurman van Vreeden, 19 juli 1949, NA Archief Strijdkrachten N-I, inv.nr. 1332.

³⁷⁴ Lovink aan Van Maarseveen, 1 sept 1949, idem; Bank, *De excessennota*, 103-104.

³⁷⁵ Brief Hildering aan PPMA, 6 oktober 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6221.

³⁷⁶ Hildering, 'Kwestie Peniwen, aanvullend bericht' 24 maart 1949, HUA ARvdZ inv.nr. 6221.

³⁷⁷ Brief Hildering aan M. de Niet Gzn, 2 april 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6432.

³⁷⁸ Brief Hildering aan N.G.J. van Schouwenburg 25 april 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6564; Telegram A.F. van de Grampel aan de procureur-generaal bij het hooggerechtshof van Indonesië, 29 april 1949, NA Archief-Strijdkrachten N-I, inv.nr. 1332.

³⁷⁹ Brief Hildering aan N.G.J. van Schouwenburg, 21 juli 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6564.

De legertop dreigde om Hildering te vervolgen en even leek het erop dat de kwestie-Peniwen ook het einde betekende van zijn goede verstandhouding met de leger- en vlootpredikanten. 'Op ons predikantenconvent (waarvan ik nog wel voorzitter ben) heeft het even gespannen, daar vooral de leger- en vlootpredikanten zeer ontdaan of boos waren.'³⁸⁰ Zij vonden het kwalijk dat het bericht van Hildering gepubliceerd was zonder inlichtingen in te winnen bij de militaire autoriteiten: 'Dit en dergelijke berichten [...] werpen een onverdiende smet op de Nederlandse troepen. [...] de Hervormde jongen voelt zich verraderlijk in de rug aangevallen door zijn eigen Kerk'.³⁸¹ Legerpredikant H. Sasse had contact gelegd tussen Hildering en de militaire staf en geprobeerd om hem duidelijk te maken 'hoe betreuenswaardig zijn al te grote haast' was geweest. Hildering begreep de houding van de legerpredikanten wel, het kwam voort 'uit hun eigen bewogenheid en geestelijke zorg voor hun jongens'.³⁸²

Het is niet bekend of Hildering negatieve reacties kreeg van militairen. In zijn eigen brieven verwees Hildering er niet naar, wat hij wel deed in het geval van de legerpredikanten. De meeste brieven die Hildering van militairen ontving, repten in het geheel niet over Peniwen. Er werd enkel de dank in uitgesproken voor het thuis dat de militairen in de pastorie vonden. Eén militair greep echter zodra het bericht in de krant verscheen zijn pen. De in november 1948 gerepatrieerde Hein Logemann sprak over het gebeurde in Peniwen zijn afschuw uit: 'Schandalig! En dat [van] het volk dat schreeuwt over wreedheden van Duitsers (Putten), wreedheden van Japanners en wreedheden van extremisten'.³⁸³ Hij was benieuwd of de legerleiding nu ook eens zou ingrijpen en schreef dat zijn vader, oud-minister van Overzeese Gebiedsdelen J.H.A. Logemann, blij was dat nu eindelijk eens iemand de misdaden openbaar maakte.

In plaats van met een beschuldigende vinger naar de militairen te wijzen, had Hildering in zijn artikel aandacht gevraagd voor de moeilijke situatie waarin zij zich bevonden:

Een leger wordt meegesleept in een actie als deze, en het is natuurlijk geen leger van misdadigers, en toch worden misdaden bedreven. Er zijn genoeg rechtschapen gemoederen onder onze militairen, en daarom kan het niet anders of de gewetens van hen die aan zulke bedrijven meededen, moeten meedoen, zullen zich op een dag weer gaan ontlasten, misschien als ze eenmaal weer bij moeder thuis zijn.³⁸⁴

³⁸⁰ Brief Hildering aan N.G.J. van Schouwenburg, 25 april 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6564.

³⁸¹ Brief Ned.Herv. leger- en vlootpredikanten aan synode NHK, april 1949, geciteerd in Rapport over de maand april 1949 der Prot.Geest. Verzorging, NA Archief-Defensie/Geestelijke Verzorging, inv.nr. 15.

³⁸² Brief Hildering aan N.G.J. van Schouwenburg, 25 april 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6564.

³⁸³ Brief H. Logemann aan Hildering, 23 maart 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6456.

³⁸⁴ Hildering, 'Opstapelend leed over de Oost-Javaanse Kerk', (copie *In de Waagschaal*), 16 maart 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6549.

De schuldige van Peniwen was het Nederlandse volk, dat voor het 'examen der geschiedenis' was gezakt, en de Nederlandse kerk, dat 'het schrift aan de wand' niet had willen zien en verstaan.³⁸⁵

6.4 'Doof en blind'

In Nederland had het bericht over Peniwen veel opschudding veroorzaakt en Hildering kreeg zeer uiteenlopende reacties.

De zendingsdirectie had vertrouwen in de oprechtheid van Hilderings artikel en had oog voor de moeilijkheden waartoe de publicatie had geleid. Van Schouwenburg, secretaris van het persbureau NHK, schreef dat 'Oegstgeest' en het moderamen der synode gezamenlijk besloten hadden tot publicatie en achter hem stonden. Hij vroeg zich af of Hildering onder druk gezet was om zijn aanvullende verklaring over Peniwen te schrijven, na het onderhoud met Baay, en wenste hem sterkte in alle moeilijkheden.³⁸⁶ Zendingsdirector S.C. van Randwijck richtte zich in een persoonlijk schrijven tot Hildering:

Ik leef met je mee in het verdriet en de bitterheid, die je doormaakt om dingen te moeten schrijven, die maken, dat je voor anti-nationaal wordt gehouden. Wij bespeurden dezer dagen hoe deze neiging tot in je eigen familie voorkomt: wij kregen nl. een heel boze brief van je schoonvader.³⁸⁷

Van zijn familie heeft Hildering 'heel wat moeten horen'. De publicatie had voor heel wat 'susah' gezorgd, maar: 'we hebben geleerd in de storm te leven en te werken'.³⁸⁸ Zijn dochter herinnert zich niets van onvrede in de familie, wel dat ze van anderen negatieve reacties kreeg.³⁸⁹ Verschillende kranten bestempelden Hildering als 'leugenaar' en bij zijn vijanden verwierf hij de naam 'vriend van Soekarno'.³⁹⁰ Ook vanuit kerkelijke kring kwam er kritiek. De gereformeerd vrijgemaakte scribent G. Goossens waarschuwde in het blad van de meisjesvereniging voor Hildering, die zijn vertrouwen op een onchristelijke partij als de PvdA had gesteld. Nu deze partij had ingestemd met de militaire actie, zou Hildering zich verraden voelen en daarom de goede naam van het leger hebben besmeurd.³⁹¹ K.P.C.A. Gramberg, zendingsarts in Midden-Java, had

³⁸⁵ Hildering, 'Opstapelend leed over de Oost-Javaanse Kerk', (copie *In de Waagschaal*), 16 maart 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6549.

³⁸⁶ Brief N.G.J. van Schouwenburg aan Hildering, 29 maart 1949, HUA Archief-RvdZ, inv.nr. 6564.

³⁸⁷ Brief S.C. Graaf van Randwijck aan Hildering, 4 april 1949, HUA Archief-RvdZ, inv.nr. 6352.

³⁸⁸ Brief Hildering aan N.G.J. van Schouwenburg, 25 april 1949, HUA Archief-RvdZ, inv.nr. 6564. H.A.C. Hildering jr. schreef dat zijn vader kritiek kreeg van al zijn broers en zuster en van de broer en zusters van zijn vrouw, e-mail H.A.C. Hildering aan Marleen van den Berg, 6 oktober 2017.

³⁸⁹ Interview Marleen van den Berg met C.A. Schipper-Hildering, 29 augustus 2017.

³⁹⁰ 'Het drama van Peniwen: nooit recht gedaan aan de kerk van Oost-Java', *Trouw* (23 januari 1969).

³⁹¹ G. Goossens 'IJverend voor de Repoeblik, het verhaal van ds. Hildering, huiveringwekkend!', *De Poortwake* jaargang 4, no.1, 8 april 1949.

'gezucht, ja innerlijk gemord over je onverstand uit liefde' en verzocht Hildering 'om der eerlijkheid wil' ook misdaden van Indonesiërs bekend te maken.³⁹² Hildering kreeg echter ook meelevende reacties uit Nederland, onder andere van de hervormde 'evangelist uit Ruurlo', de antimilitarist Hilbrandt Boschma.³⁹³

In zijn brieven en artikelen waren het niet de militairen op wie Hildering kritiek uitoefende, als wel de Nederlandse bevolking en de Nederlandse christenen. Het slot van Hilderings artikel over Peniwen was een aanklacht tegen de kerk. Vanuit de zending was er voor, tijdens en na de militaire actie gesproken en getuigd: 'maar ons volk, onze kerk in Nederland, heeft zich er van afgewend'.³⁹⁴ De kerk wilde Indonesië vasthouden tot meerdere glorie van Nederland, en bekommerde zich er niet om wat dat voor de zending zou betekenen. Hildering vond het ontstellend dat zendelingen die in Indonesië gewerkt hadden, konden zeggen dat de wereld groot genoeg was om ergens anders zending te bedrijven. Hij zag het als een rechtvaardig oordeel over Nederland als zending in Indonesië niet meer mogelijk zou zijn.³⁹⁵

Ondanks alle ophef over Peniwen kon Hildering het niet met zijn geweten overeenstemmen om te zwijgen. Hij bleef misdaden rapporteren, hoewel het de zending haar krediet kon kosten.³⁹⁶ 'Moeten wij daarom voorzichtig en tactvol zijn, meer nationalistisch dan missionair, zoals de kerk in Nederland? Mag dat?'³⁹⁷ Hildering kon het niet, de zending was niet nationaal of internationaal, maar supra-nationaal: 'Een missionaris heeft niet afstand te doen, doch wel afstand te nemen van het nationale, en hij heeft naar zijn geweten te getuigen, ook als dit tegen eigen vlees en bloed ingaat'.³⁹⁸ Het was hem er niet om te doen geweest het Nederlandse leger in een kwaad daglicht te stellen, wat hem van verschillende kanten verweten werd. 'Wreedheid en onrecht dienen aan de kaak gesteld te worden, terwille van het geweten en van het recht', door wie het dan ook bedreven werd. Het stond hem tegen dat Nederlanders misdaden door eigen soldaten begaan afwimpelden door te wijzen op misdaden van de TNI. En dat men zich drukker maakte om de bezoedeling van Nederlands goede naam, dan om de slachtoffers. 'Alsof het in de openlijke afkeuring van het kwaad niet juist gaat om de handhaving van de goede naam en het hooghouden van de vlag! Daarom gaat het, en niet om het bekladden van onze jongens, over wie genoeg goeds te vertellen valt.'³⁹⁹

³⁹² Brief K.P.C.A. Gramberg aan Hildering, 19 juni 1949, HUA Archief-RvdZ, inv.nr. 6483.

³⁹³ Brief H. Boschma aan Hildering, 26 september 1949, HDC Archief-Hildering, inv.nr. 9.

³⁹⁴ Hildering, 'Opstapelend leed over de Oost-Javaanse Kerk', (copie *In de Waagschaal*), 16 maart 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6549.

³⁹⁵ Brief Hildering aan S.C. Graaf van Randwijk, 25 april 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6352.

³⁹⁶ Hildering schreef over hardhandige verhoringen waar hij 'oorgetuige' van was, schietpartijen en het verhoren met elektrische stroom, waarvan hij de resident op de hoogte bracht. Brief Hildering aan zendingsdirectie, 13 juli 1949, HUA ARvdZ:r, inv.nr. 4345.

³⁹⁷ Hildering, 'Opstapelend leed over de Oost-Javaanse Kerk', (copie *In de Waagschaal*), 16 maart 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6549.

³⁹⁸ Hildering, 'Kwestie Peniwen', (kopie *De Vrije Pers*), 30 maart 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6221.

³⁹⁹ Hildering, 'Peniwen en Soekoen', (*De Vrije Pers*), 5 mei 1949, idem.

Twintig jaar na dato zou Hildering dit standpunt herhalen. In januari 1969 wijdde het VARA-programma *Achter het Nieuws* (AHN) drie uitzendingen aan de oorlog in Indonesië. In de uitzending van 25 januari sprak Hildering over de misdaden die hij gemeld had en over het Nederlandse volk 'dat doof en blind was voor de werkelijkheid en de waarheid van de situatie'.⁴⁰⁰ In een interview met *Trouw* onderstreepte hij de supranationaliteit van de zending, de moeilijke positie van de militairen en zijn afkeer van geweld:

De zending was er destijds in Indonesië niet voor de Nederlandse zaak: ze is ook niet internationaal. Den [sic] zending is supra-nationaal. Wij, de zendelingen, mogen nooit in moeilijkheden komen vanwege de nationaliteit, alleen als evangeliedienaar. [...] Er was natuurlijk sprake van een angstpsychose bij de Hollandse militairen [...] maar waar de tegenpartij honderd moorden bedrijft, zijn wij nog niet gerechtvaardigd er één te bedrijven.⁴⁰¹

In de Tweede Kamer werd naar aanleiding van de uitzendingen bij de regering aangedrongen op een onderzoek, wat resulteerde in de *Excessennota*. Deze nota is voornamelijk gebaseerd op overheidsarchieven. De enige uitzondering hierop vormde het archief van de Nederlandse Hervormde Zending. Door Hilderings optreden in AHN kon men hier niet omheen.⁴⁰² Zijn dossier over Peniwen overhandigde hij aan de onderzoekscommissie en de zaak werd uitgebreid opgenomen in de *Excessennota*.⁴⁰³ Ook Hilderings visie op de moeilijke positie van de militair en de verantwoordelijkheid van de Nederlandse regering vond weerklank in de Tweede Kamer. Tijdens een Tweede Kamerdebat over de nota werd Hildering door de fractievoorzitter van de PvdA J.M. den Uyl geciteerd: 'tegenover de excessen in Indonesië, een zeer zwarte schaduw, staat ook een overvloed van licht in correct gedrag, in groeiend begrip en goede contacten'.⁴⁰⁴

Vanaf april 1949, terwijl het onderzoek naar de kwestie-Peniwen liep, waren Nederland en de Republiek opnieuw gaan onderhandelen over de onafhankelijkheid. Dit resulteerde op 7 mei in het Van Roijen-Roem-akkoord, waarin een staakt-het-vuren, terugtrekking van Nederlandse troepen uit Yogyakarta, en het organiseren van een Ronde Tafel Conferentie (RTC) waarin de onafhankelijkheid van Indonesië uitgewerkt zou worden, werden afgesproken. De conferentie die tussen 23 augustus en 2 november plaatsvond in Den Haag, werd succesvol afgesloten. In

⁴⁰⁰ VARA "Achter het Nieuws" "Oorlogswandaden in Indonesië, 25 januari 1969 (uitgeschreven tekst van de uitzending), NA Archief-Fasseur, inv.nr. 6.

⁴⁰¹ 'Het drama van Peniwen', *Trouw* (23 januari 1969).

⁴⁰² Stef Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002) 142-143.

⁴⁰³ Aantekening Hildering, 27 maart 1969, HUA ARvdZ, inv.nr. 6246; Bank, *De excessennota*, 42-44.

⁴⁰⁴ Scagliola, *Last van de oorlog*, 160.

december stelde de Nederlandse regering het wetsontwerp-Soevereiniteitsoverdracht Indonesië op, dat op respectievelijk 9 en 19 december door de Tweede en de Eerste Kamer aangenomen werd. Op 27 december werd de soevereiniteit over Indonesië zowel in Den Haag als in Jakarta door Nederland overgedragen aan de Republiek der Verenigde Staten van Indonesië.⁴⁰⁵

De naderende onafhankelijkheid bracht vreugde, maar ook onzekerheid. Het stelde mensen voor ingrijpende keuzes. Nederlanders, Indo-Europeanen, Chinezen en Indonesiërs hadden tegenover elkaar gestaan, ieder had klappen uitgedeeld en klappen gekregen. Er heerste angst dat na de soevereiniteitsoverdracht het conflict opnieuw zou oplaaien. In Surabaya kwam een uittocht op gang naar Nederland en Nieuw-Guinea. Onder Indo-Europeanen heerste een 'Nieuw-Guineakoorts'.⁴⁰⁶ Hildering begeerde niets liever dan nog een aantal jaren te mogen blijven.⁴⁰⁷ Het 'Merdeka' voor Indonesië was bereikt en ook de zending mocht het 'Merdeka' meejubelen nu een van de grootste belemmeringen in het zendingswerk was weggenomen: Nederlandse zendelingen behoorden niet meer tot een overheersend ras, maar konden als gelijken naast de Indonesiërs staan.⁴⁰⁸

De wankele gezondheid van zijn vrouw noopte Hildering echter tot een vervroegd verlof. Op 3 juli 1952 scheepte het gezin Hildering zich in op de ms. *Johan van Oldebarnevelt* om voorgoed naar Nederland terug te keren.⁴⁰⁹ Twintig jaar had Hildering in Indonesië gewerkt. Hij had de onafhankelijkheid van Indonesië gepropageerd en was erom verguisd. Hoewel de beschuldigingen rondom Peniwen nooit officieel waren ingetrokken kreeg hij vlak voor zijn vertrek op een 'wonderlijke manier', een verlate erkenning van de Nederlandse overheid: bij zijn afscheid in Surabaya werd hem de ridderorde opgespeld met de opmerking 'dat zijn arbeid in dienst van de verzoening in deze jaren tussen Nederlanders en de Javanen niet onopgemerkt was gebleven'.⁴¹⁰

6.5 'Getuigen tegen eigen vlees en bloed'

Vier jaar lang had Hildering met verschillende groepen samengewerkt, die soms lijnrecht tegenover elkaar stonden. Indonesiër en Nederlander, de Oost-Javaanse Kerk en de Nederlandse zending, de zendeling en de legerpredikant. Tijdens de kwestie-Peniwen werden de spanningen

⁴⁰⁵ Doel, *Afscheid van Indië*, 308, 316-317.

⁴⁰⁶ Van der Laan, *Moesje Alt*, 142; Brief E.S. Tengker aan Hildering, 22 november 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6192; Hildering, 'Verzoening', (copie *Una Sancta* (Malang), *Kerkblad* (Surabaya), *In de Waagschaal*, Persbureau NHK), 1 november 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6549.

⁴⁰⁷ Brief Hildering aan H. Logemann, 29-12-1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6456.

⁴⁰⁸ Hildering 'Vrijheid voor de zending', (copie *In de Waagschaal*), 30 december 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6549.

⁴⁰⁹ Hildering zou in de periode 1957-1958 nog een jaar in Hollandia op Nieuw-Guinea werken, ter vervanging van P. de Bruin. Brief Hildering aan H. Hasper, 3 september 1958, HUA ARvdZ, inv.nr. 6273; Van de Wal, *Een aanvechtbare en onzekere situatie*, 223-226, 248.

⁴¹⁰ Algemene zendbrief Hildering, HUA ARvdZ, inv.nr. 6213; 'Het drama van Peniwen', *Trouw* (23 januari 1969).

tussen de verschillende partijen waar Hildering mee samenwerkte op de spits gedreven. Hildering leek voor het Republikeinse kamp gekozen te hebben. Uit de reacties blijkt dat ook de Indonesiërs en Nederlanders dit dachten.

Door het naar buiten brengen van de gebeurtenissen in Peniwen won Hildering het vertrouwen van de Indonesiërs. Bekenden van voor de oorlog zochten weer contact met hem, en andere contacten verbeterden. Naast de hulp die hij gaf aan gevangenen werd zijn hulp nu ook door een TNI-brigade gevraagd. Voor het eerst sinds de oorlog kwam er officieel contact met de Oost-Javaanse Kerk. De samenwerking met deze kerk bleek in de loop van 1949 echter toch nog problematisch. De zendelingen verdachten de kerk van een politieke agenda. Hildering was hier kritisch over, maar zag het ook als zijn taak om in het onafhankelijke Indonesië te helpen om de kerk op te bouwen. Hoewel hij zich altijd voorstander verklaard had van gelijke verhoudingen tussen Nederlander en Indonesiër lijkt het erop dat hij de dienst van de Nederlandse zending aan de Indonesische kerk nog wel noodzakelijk achtte. Zijn verslagen verraden een zeker paternalisme.⁴¹¹

Hilderings contacten met het gouvernement en het leger kwamen door zijn rol in de kwestie-Peniwen onder druk te staan. Legercommandant Spoor en troepencommandant Baay lieten zich zeer negatief uit over Hildering. Beiden dreigden zelfs met vervolging. Hilderings politieke optreden in de jaren ervoor, zijn toespraak in Purmerend en zijn pogingen om Iskander vrij te krijgen waren voor hen aanleiding om zijn activiteiten na te speuren en leidden tot een extra verdenking voor hem als anti-nationalist of zelfs communist. Het was uiteindelijk het Indische gouvernement dat besloot om Hildering niet te vervolgen.

De samenwerking met de legerpredikanten leek even onmogelijk te worden. Het verschil van visie op de situatie was groot. Hoewel hij het niet met hen eens was dat de misdaden niet naar buiten gebracht moesten worden, had hij wel begrip voor hun houding, die ingegeven werd door de zorg voor hun jongens. De samenwerking in het predikantenconvent bleef bestaan. Het is niet bekend of de legerpredikanten na beëindiging van het onderzoek Hildering alsnog gelijk gaven, wat een jaar eerder wel gebeurd was toen Hildering over oorlogsmisdaden schreef. Aangezien het rapport over Peniwen niet openbaar gemaakt werd, is het ook goed mogelijk dat de legerpredikanten van de uiteindelijke conclusies niet op de hoogte waren. Van de militairen is één positieve reactie op Hilderings rol in de kwestie-Peniwen bekend. Hij beklemtoonde keer op keer dat de soldaten niet de schuldigen waren en dat zij veel goede dingen tot stand brachten.

Het Nederlandse volk en de Nederlandse christenen verweten Hildering dat hij antinationaal, Republikeins en een 'vriend van Soekarno' was. Op zijn beurt verweet Hildering hen dat zij 'doof en blind' waren, voor de 'waarheid en de werkelijkheid'. De Nederlandse christenen

⁴¹¹ Rondzendbrief Hildering, 16 juli 1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6471.

waren volgens hem te nationalistisch en bovendien imperialistisch. Zij koesterden het beeld van de zending die de inheemse bevolking tot beschaving leidt, maar accepteerde niet de zelfstandigheid van die bevolking. Vijf jaar lang probeerde Hildering onder het Nederlandse volk en de Nederlandse christenen de boodschap te verspreiden dat, hoewel hij het geweld verfoeide, de Indonesische strijd rechtvaardig was, en ook door christenen gedragen werd. Hij zag het als zijn taak, om als zendeling afstand te nemen van het nationale en naar zijn geweten te getuigen. En hij deed dat, ook toen dat bij de kwestie-Peniwen tegen eigen vlees en bloed inging.

Op 18 november bezocht Hildering samen met de secretaris-generaal van de Wereldraad der Kerken, W.A. Visser 't Hooft, Peniwen. Hij beleefde er 'een buitengewoon ontroerende dag'.⁴¹²

⁴¹² Brief Hildering aan H. Logemann, 29-12-1949, HUA ARvdZ, inv.nr. 6456.

Conclusie

Het moet een schok voor Hildering zijn geweest, toen hij in september 1945 het interneringskamp in Bandung verliet en naar zijn zendingspost in Surabaya terugkeerde. De Japanse bezetting en de onafhankelijkheidsverklaring van Sukarno en Hatta op 17 augustus 1945 hadden de verhoudingen in de archipel voorgoed veranderd. Terwijl revolutionaire Indonesische groepen zich tegen alles wat 'blank en koloniaal' was keerden, probeerden eerst de geallieerden en later de Nederlandse regering om de archipel onder hun gezag te krijgen. Vijf jaar strijd volgden, en Hildering bevond zich er als Nederlandse zendeling middenin. Zijn persoonlijkheid en zijn zendingsidealen stelden hem lange tijd in staat om zowel met de Nederlanders als de Indonesiërs samen te werken, maar plaatsten hem in 1949 aan de Indonesische kant en zette zijn relatie met Nederlanders op scherp.

Hildering was een hartstochtelijke, principiële en soms eigengereide man, die handelde naar zijn principes. Hij zag zichzelf in de eerste plaats niet als Nederlander, echtgenoot of vader, maar als zendeling. De dienst aan God en Zijn Koninkrijk bepaalde zijn handelen. Daarbij schroomde hij niet om voor zijn principes tegen anderen in te gaan. Deze zendingsijver vroeg grote offers van zijn gezin, van wie hij keer op keer afscheid nam en die moesten leven met de spanningen die zijn activiteiten met zich meebrachten. Hilderings visie op de zending was sterk beïnvloed door de ideeën van Kraemer en Crommelin en zijn ervaring in China. De zending moest onafhankelijk zijn en moest leiden tot onafhankelijke kerken. Daarnaast had de zendeling een belangrijke taak om het nationalisme onder Indonesische christenen te bevorderen. De zending zelf daarentegen zag hij als supra-nationaal, die zich niet mocht laten leiden door verbondenheid aan een aardse natie, maar verbonden was aan het 'Imperium Jesu Christi'.

Tegen het koloniale gezag ageerde Hildering niet. Als zendeling in een koloniale maatschappij schikte hij zich in de bestaande verhoudingen en onderhield hij contacten met de Nederlands-Indische regering en de bevolking. Hildering was zich ervan bewust dat het 'behoren tot het volk van de overheerser' en zijn wens om als 'gelijke naast de Indonesiër' te staan, op gespannen voet met elkaar stonden. Voor de zending zou het daarom beter zijn als Indonesië onafhankelijk was. Hoe hij die onafhankelijkheid precies voor zich zag, is uit zijn geschriften niet op te maken. Ook in de eerste oorlogsjaren, 1945-1947, bleef het onduidelijk hoe Hildering het dekolonisatieproces zag en welke rol Nederland daarin moest vervullen. Hij keurde het geweld van Indonesische en van Nederlandse zijde af. In zijn brieven en artikelen naar Nederland benadrukte hij de rechtvaardigheid van het Indonesische onafhankelijkheidsstreven, tegelijkertijd vond hij de terugkeer van het Nederlandse bestuur vanzelfsprekend en het herstel van 'orde en rust' noodzakelijk. Ondanks zijn principiële inslag was Hildering niet rechtlijnig en kon hij zich goed verplaatsen in de situatie van anderen. Zo keurde hij het militaire geweld af, maar niet de

militair. Door deze instelling kon hij zowel met Nederlanders als met Indonesiërs goede contacten onderhouden.

Gedurende zijn verblijf in Nederland tussen juni 1947 en maart 1948, ging Hildering zich nadrukkelijker voor de Indonesische onafhankelijkheid en tegen het Nederlandse beleid en militaire optreden uitspreken. De eerste militaire actie en de tegenstand die hij in Nederland ondervond voor een onafhankelijk Indonesië zette hem hiertoe aan. Hildering verweet de kerken en christenen in Nederland dat zij zich teveel lieten leiden door nationale gevoelens. Tegelijkertijd vond hij echter dat zij schuld moesten belijden voor het Nederlandse optreden. Hilderings verblijf in Nederland overtuigde hem van de noodzaak om vanuit Indonesië de publieke opinie in Nederland te bewerken en een tegengeluid te laten horen op de negatieve berichtgeving over het Indonesische onafhankelijkheidsstreven. Na zijn terugkeer in Indonesië in 1948 publiceerde Hildering regelmatig over de misstanden in Indonesië, daarnaast zette hij zich in voor het welzijn en de vrijlating van gevangenen en stuurde hij geschriften van hen door naar Nederland.

Zijn principe van de supranationaliteit van de zending stelde Hildering in staat om tijdens de oorlog goede contacten met zowel Nederlanders als Indonesiërs te onderhouden, omdat hij zich als zendeling niet met een van de groepen verbond. Uiteindelijk bleek in de kwestie-Peniwen dat het niet mogelijk was om te ageren tegen het geweld en tegelijkertijd onpartijdig te blijven. Van Nederlandse zijde werd Hildering verweten dat hij een leugenaar was, die de goede naam van het Nederlandse leger besmeurde en werd er zelfs overwogen om hem te vervolgen wegens laster. Aan Indonesische zijde won Hildering echter vertrouwen door zijn rol in de kwestie-Peniwen.

Hildering was een van de weinige zendelingen die na de Japanse bezetting zijn werk op Oost-Java voortzette. Het geweld van de onafhankelijkheidsstrijd en de rechtvaardigheid van het onafhankelijkheidsstreven zag hij vanaf het begin van de strijd los van elkaar. Van de Wal en Smit tonen in hun studies aan dat dit besef bij veel andere zendelingen pas in de loop van 1946 doordrong. Ten opzichte van de kerken in Nederland was de Nederlandse zending over het algemeen progressief met betrekking tot de oorlog in Indonesië, zeker ook het zendingsconsulaat waarmee Hildering veel contact had. Hoewel Hildering zich eerder achter het onafhankelijkheidsstreven schaarde was hij met zijn progressieve houding dus geen uitzondering binnen de zending. In kerkelijk Nederland behoorde Hildering tot de 'rooie dominees' of 'doorbraakpredikanten', die zich verbonden met sociaaldemocratische bewegingen. Een prominente figuur binnen deze groep was Hilderings vriend J.J. Buskes, die vanuit Nederland ageerde tegen het Nederlandse geweld in Indonesië.

De brieven en artikelen van Hildering bieden een nieuw perspectief op de oorlog die tussen 1945 en 1950 in Indonesië gevochten werd. Allereerst geven ze de standpunten van een zendeling die in Indonesië een taak voor zichzelf ziet, en dus voor de toekomst van het land de belangen van

de zending in het oog houdt. Ze nuanceren het zwart-witbeeld dat bij de strijdende partijen over henzelf en de tegenstander heerst. Ten tweede geven ze door zijn nauwe contacten met Indonesiërs ook een beeld van wat de oorlog voor het dagelijks leven van de zendeling en voor het dagelijks leven van de Indonesiërs betekenden.

De oorlog die tussen 1945 en 1950 in Indonesië gevochten werd, stond niet op zichzelf. Er ging een lange periode van kolonisatie aan vooraf en na 1945 bleef Nederland vasthouden aan het bezit van Nieuw-Guinea. De zending speelde in het kolonisatie en dekolonisatieproces een belangrijke rol. Zij vormde enerzijds 'de arm van het koloniale gouvernement', anderzijds was het koloniale bestuur voor haar een belemmering. Deze dubbele rol van de zending kan nog verder onderzocht worden. Daarnaast was Nederland niet het enige land dat in deze periode zijn kolonie verloor. Een vergelijkend onderzoek naar de rol van de Engelse zending tijdens de dekolonisatie van India, en de Franse zending in Algerije en Vietnam zou meer inzicht kunnen geven op de rol van de zending in kolonisatie en dekolonisatie en de betekenis van de wereldzendingconferenties op de ideeën over nationalisme en onafhankelijkheid binnen de zendingsorganisaties.

1. Archieven en collecties

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) (HDC)

Archief Buskes

Archief Geelkerken

Archief Hildering

Archief Nederlandse Christen Officieren Kring

Het Utrechts Archief (HUA)

Archief Raad van de Zending: rechtsvoorgangers (1102-1)

Archief Raad van de Zending (1102-2)

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)

Archief Johan W.E. Riemens

Archief PvdA,

Nationaal Archief (NA)

Archief Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering,

Archief Defensie/Geestelijke Verzorging,

Archief Fasseur,

Archief Ministerraad

Archief-Strijdkrachten Nederlands-Indië,

Persoonlijke collectie J.L.W. Hildering

Universiteitsbibliotheek Leiden (UB LEIDEN)

Collectie Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV)

2. Interviews en mailwisseling

Interview Marleen van den Berg met C.A. Schipper-Hildering, 29 augustus 2017.

Interview Marleen van den Berg met J.L.W. Hildering, 3 augustus 2017

E-mail Jan Bank aan Marleen van den Berg, 7 juni 2016.

E-mail H.A.C. Hildering aan Marleen van den Berg, 6 oktober 2017.

3. Bronnenuitgaven

Bank, J., *De excessennota: Nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950* (Den Haag 1995) [heruitgave van de in 1969 aan de Tweede Kamer aangeboden nota]

Documenten Nederlandse Hervormde Kerk 1945-1950 ('s Gravenhage z.j.: 1956)

Harinck, G. (red.), *Christelijke Encyclopedie*, deel II (Kampen 2005)

Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1945-1949 (statengeneraaldigitaal.nl)

4. Websites

<https://npic.jimdo.com/organisaties-en-werkers/geref-kerk-h-v/herman-Hildering> (laatst bezocht 4 oktober 2017).

https://www.parlement.com/id/vg09ll81um49/j_jan_schouten (laatst bezocht 4 oktober 2017)

<http://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RBDHA:2016:70> (laatst bezocht 29 juni 2017).

5. Kranten en tijdschriften

Algemeen Handelsblad

Het Dagblad

De Gooi- en Eemlander

Leeuwarder Courant

De Locomotief

Nieuwe Courant

Nieuwe Noord-Hollandse Courant

Het Nieuwsblad voor Sumatra

De Tijd

Trouw

Het Vrije Volk

De Waarheid

De Vrije Pers

6. Literatuur

Aalders, M.J., *Een handjevol verkenners? Het Hersteld Verband opnieuw bekeken* (Barneveld 2012)

Algra, A., *De Gereformeerde Kerken in Nederlands-Indië/Indonesië (1877-1961)* (Franeker, z.j.)

Benedict R.O'G. Anderson, *Java in a Time of Revolution: Occupation and Resistance, 1944-1946* (Ithaca 1972)

Aydin, C., *The Politics of Anti-Westernism in Asia. Visions of world order in Pan-Islamic and Pan-Asian thought* (New York 2007)

Berg, A.J. van den, *De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging 1896-1985* (Den Haag 1991)

Bergen, L. van, *Een menslievende en nationale taak. Oorlog, kolonialisme en het Rode Kruis in Nederlands-Indië 1870-1950* (Soesterberg 2004)

Blauw, S. de en L. Severein, *De Vereniging Nederland-Indonesië. Vooruitstrevend Nederland: dekolonisatieopvattingen en de houding in het konflikt met Indonesië* (Amsterdam 1980)

Bleich, A., *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1946-1986* (Amsterdam 1986)

Bussemaker, H.Th., *Bersiap! Opstand in het paradijs. De Bersiap-periode op Java en Sumatra 1945-*

- 1946 (Zutphen 2005)
- Doel, H.W. van den, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2000)
- Doel, H.W. van den, *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee vanaf 1800* (Amsterdam 2011)
- Donckers, A.J., *God bij het leger in de kolonie. Een geschiedenis van het pastoraat als geestelijke verzorging in Nederlands-Indië, 1807-1950* (Budel 2004)
- Doorn, J.A.A. van, en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Het Nederlands-Indonesisch conflict* (Zutphen 2012)
- End, Th. van den, 'Transformatie door informatie? De bijdrage van de Nederlandse zending aan de opinievorming over het koloniale bestel', *Tijdschrift voor geschiedenis* 105, nr. 3 (1992) 429-445
- Frederick, W.H., 'The killing of Dutch and Eurasians in Indonesia's national revolution (1945-49): a 'brief genocide' reconsidered', *Journal of Genocide Research* 14:3-4, (september-november 2012) 359-380
- Groen, P.M.H., *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* (Den Haag 1991)
- Harinck, Chr. en Bart Luttikhuis, 'Verzuilde oecumene: Gereformeerde jongens overzee tussen Hollandse verwachtingen en Indische verleidingen', in: M. van den Berg en G. Harinck (red.), *De kerken en de oorlog in Indonesië* (nog te verschijnen)
- Ingleson, J., *Workers, Unions and Politics. Indonesia in the 1920s and 1930s* (Leiden/Boston 2014)
- Jansen Hendriks, G., "Not a Colonial War': Dutch film propaganda in the fight against Indonesia, 1945-49', *Journal of Genocide research* 14:3-4, (september-november 2012) 403-418
- Jong, J.J.P. de, *De terugtocht. Nederland en de dekolonisatie van Indonesië* (Amsterdam 2015)
- Kannekens, S.L., *Waar blijft de veldprediker? De werving van protestantse geestelijke verzorgers voor de Koninklijke Landmacht in Nederlands-Indië, 1945-1950* (MA-scriptie, Leiden 2016)
- Laan, C. van der, *Moesje Alt, 50 jaar zendelinge in Nederlands-Indië* (Franeker 2016)
- Liagre Böhl, H. de, *Miskotte. Theoloog in de branding, 1894-1976* (Amsterdam 2016)
- Limpach, R., *De brandende kampongs van generaal Spoor* (Amsterdam 2016)
- Limpach, R., 'Extreem Nederlands militair geweld tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog 1945-1950', *Militaire Spectator* 185, nr. 10 (2016) 416-429
- Moor, J.A. de, *Generaal Spoor. Triomf en tragiek van een legercommandant* (Amsterdam 2011)
- Noordegraaf, H., 'Protestanten in de PvdA. De discussie in *Tijd en Taak*', in: M. van den Berg en G. Harinck (red.), *De kerken en de oorlog in Indonesië* (nog te verschijnen)
- Noort, G. (red.), *Protestantse zendingsopleiding in Nederland (1797-2010)* (Zoetermeer 2012)

- Oostindie, G., *Soldaat in Indonesië 1945-1950. Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2015)
- Scagliola, S., *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002)
- Smit, H., *Gezag is gezag... Kanttekeningen bij de houding van de Gereformeerden in de Indonesische kwestie* (Hilversum 2006)
- Somers Heidhues, M., 'Anti-Chinese violence in Java during the Indonesian Revolution, 1945-49', *Journal of Genocide research* 14:3-4, (september-november 2012) 381-401
- Steenhoek, R., 'De DOAZ (1335-1942) Zijn bijdrage aan de kennis van Japan in Nederlands-Indië voor 1942', in: E. Locher-Scholten, *Beelden van Japan in het vooroorlogse Nederlands-Indië. Resultaten van een doctoraal werkcollege* (Leiden 1987) 421-447
- Tan, T.H., *The attitude of Dutch protestant missions toward Indonesian nationalism 1945-1949* (Princeton 1967)
- Wal, H. van de, *Een aanvechtbare en onzekere situatie. De Hervormde Kerk en Nieuw-Guinea 1949-1952* (Hilversum 2006)
- Wal, H. van de, *Tot op het bot verdeeld, Nederlandse protestanten, de zending en de Indonesische revolutie* (Zoetermeer 2012)

Illustratieverantwoording

Persoonlijke collectie J.L.W. Hildering	omslagillustratie
HDC Archief-Geelkerken, inv.nr. 29	p. 72
HUA Archief-Raad van de Zending, inv.nr. 6201	p. 17
HUA Archief-Raad van de Zending inv.nr. 6221	p. 96
J.J.P. de Jong, <i>De terugtocht</i> , 127.	p. 53

Afkortingen

AHN	<i>Achter het Nieuws</i>
Amacab	Allied Military Administration-Civil Affairs Branch
AMVJ	Algemeene Maatschappij voor Jongemannen in Nederlands-Indië
ANP	Algemeen Nederlands Persbureau
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
CDU	Christelijk-Democratische Unie
CHU	Christelijk-Historische Unie
CJMV	Christelijk Jongemannen Verbond
CSV	Christen-Studentenvereniging op Java
DVG	Dienst Volksgezondheid
GPI	Gereja Protestan di Indonesia (Protestantse Kerk in Indonesië)
HVK	Hoge vertegenwoordiger van de kroon
Inf	KNIL-Infanteriebataljon
IVG	Inlichtingen- en veiligheidsgroep
KL	Koninklijke Landmacht
KNIL	Koninklijk Nederlands-Indisch Leger
KVP	Katholieke Volkspartij
MA	Madjelis Agoeng (synode van de Oost-Javaanse Kerk)
MWG	Madjelis Wakil Geredja Geredja (.....)
NCOK	Nederlandse Christen Officieren Kring
NCSV	Nederlandse Christen Studenten Vereniging
NHK	Nederlandse Hervormde Kerk
NICA	Netherlands Indies Civil Administration
NZG	Nederlands Zendeling Genootschap
NZR	Nederlandse Zendingsraad
PvdA	Partij van de Arbeid
Recomba	Regeringscommissaris voor bestuursaangelegenheden

RI	Regiment Infanterie
RTC	Rondetafelconferentie
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SEAC	South East Asia Command
SZC	Samenwerkende Zendingscorporaties
TNI	Tentara Nasional Indonesia (Nationaal Leger van Indonesië)
VARA	<i>Vereniging Arbeiders Radio Amateurs</i>
VDB	Vrijzinnig-Democratische Bond
VDMB	Veiligheidsdienst Mariniersbrigade
VNI	Vereniging Nederland-Indonesië
VNZ	Verenigde Nederlandse Zendingscorporaties
VSI	Verenigde Staten van Indonesië
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
YMCA	Young Men's Christian Association